

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
«Βυζαντινός κόσμος: Ιστορία και Αρχαιολογία»

Ειδίκευση: Βυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη

Η παραγωγή κεραμικών χωρίς εφυάλωση στην Κρήτη
από τον 16ο έως και τον 19ο αιώνα.

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

Μαρία-Θαλασσινή Μπράτσου

Βαθμολογητές:

Πλάτων Πετρίδης, Καθηγητής Βυζαντινής Αρχαιολογίας

Αναστασία Γ. Γιαγκάκη, Διευθύντρια Ερευνών Τομέας Βυζαντινών
Ερευνών Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών

Αγγελική Πανοπούλου, Κύρια Ερευνήτρια Τομέας Βυζαντινών Ερευνών
Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών

Αθήνα, 2022

Περιεχόμενα

1. Εισαγωγή.....	3
2. Ιστορικό πλαίσιο.....	5
2.1 Βενετική περίοδος.....	5
2.2 Οθωμανική περίοδος.....	10
3. Ιστορία της έρευνας.....	18
4. Κατάλογος αγγείων.....	23
5. Η κεραμική της Κρήτης.....	44
5.1 Τεχνολογία.....	44
5.1.1 Η παραγωγή πιθαριών από θραψανιώτες αγγειοπλάστες.....	44
5.1.2 Η παραγωγή πιθαριών στις Μαργαρίτες Μυλοποτάμου.....	52
5.1.3 Η παραγωγή τροχήλατων αγγείων.....	54
5.2 Μορφολογία-Τυπολογία-Χρήση.....	57
5.2.1 Αγγεία αποθήκευσης.....	57
5.2.2 Αγγεία νερού.....	59
5.2.2.1 Λαήνια και σταμνιά.....	59
5.2.2.2 Φλασκιά.....	61
5.2.2.3 Βρυσάκια.....	62
5.2.3 Αγγεία για υγρά, με σωληνωτή προχοή.....	63
5.2.4 Ογκομετρικά αγγεία.....	64
5.2.5 Μελισσοκομικά αγγεία.....	65
5.2.6 Μαγειρικά αγγεία και αγγεία προετοιμασίας φαγητού.....	67
5.3 Διακοσμητικά στοιχεία.....	69
5.3.1 Επίθετη διακόσμηση.....	69
5.3.2 Εγχάρκτη διακόσμηση.....	69
5.3.3 Γραπτή διακόσμηση.....	70
5.3.4 Εμπίεστη διακόσμηση.....	70
5.4 Η τυπολογική εξέλιξη των πιθαριών.....	76
6. Η κεραμική παραγωγή στην Κρήτη μέσα από γραπτές πηγές.....	78
7. Συμπεράσματα.....	88
8. Κατάλογος εικόνων.....	91
9. Βιβλιογραφία.....	115

1. Εισαγωγή

Αυτή η Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία πραγματεύεται την παραγωγή κεραμικών χωρίς εφυάλωση στην Κρήτη από τον 16ο έως τον 19ο αιώνα. Αν και έχουν γίνει εκτενείς μελέτες για την κρητική κεραμική των προϊστορικών και ιστορικών χρόνων ελάχιστα είναι γνωστά για την κεραμική παραγωγή των νεότερων χρόνων.¹ Παρόλο που έχουν διασωθεί σημαντικές πληροφορίες από τη μελέτη της αγγειοπλαστικής δραστηριότητας κατά τον 20ό αιώνα,² η κρητική κεραμική παραγωγή των ύστερων Βενετικών και Οθωμανικών χρόνων δεν έχει μελετηθεί συστηματικά.

Η κρητική κεραμική των πρώιμων νεότερων χρόνων περιλαμβάνει μια πληθώρα τύπων αγγείων με ή χωρίς εφυάλωση. Τα αρχαιολογικά ευρήματα, όστρακα εφυαλωμένων αγγείων, τριποδίσκοι και απορίμματα κλιβάνων, αλλά και τα πάμπολα εντοιχισμένα αγγεία σε ναούς, υποδεικνύουν την παραγωγή εφυαλωμένων κεραμικών στην Κρήτη αυτή την περίοδο. Ωστόσο χρειάζονται περισσότερα στοιχεία για τον εντοπισμό των αγγειοπλαστικών κέντρων, τον προσδιορισμό της παραγωγής αλλά και τη σύσταση μιας τυπολογίας αυτών των εφυαλωμένων αγγείων.³

Στην εργασία αυτή δεν παρουσιάζονται όλα τα είδη αγγείων της κρητικής παραγωγής αλλά έχουν επιλεγεί οι τύποι κεραμικών χωρίς εφυάλωση, που τεκμηριωμένα απαντώνται από τον 16ο αιώνα έως τον 19ο αιώνα. Πυρήνα της μελέτης αυτής αποτελούν κρητικά αγγεία από τη συλλογή του Κέντρου Μελέτης Νεώτερης Κεραμικής Ίδρυμα Οικογένειας Γ. Ψαρόπουλου⁴ και τις ιδιωτικές συλλογές του Ι. Ιωαννίδη και Ν. Λιάρου. Από το πλήθος των κεραμικών των προαναφερθέντων συλλογών μελετήθηκαν κρητικά αποθηκευτικά αγγεία, αγγεία νερού, και αγγεία ειδικών χρήσεων, όπως μελισσοκομικά και ογκομετρικά. Τα παλαιότερα από αυτά είναι πιθάρια χρονολογημένα στις αρχές του 17ου αιώνα, ενώ τα υπόλοιπα αγγεία χρονολογούνται από τον 19ο έως τις αρχές του 20ού.

Για την πληρέστερη τεκμηρίωση των αγγείων γίνεται αναφορά στην διαδικασία παραγωγής τους, από την εξόρυξη του πηλού ως την όπτηση. Ακόμη, θεωρήθηκε σκόπιμο να αναφερθούν τόσο οι τεχνικές κατασκευής των αγγείων όσο και η οργάνωση

¹ Ενδεικτικά αναφέρονται οι μελέτες Γιαγκάκη 2012, Christakis 2005, Marangou-Lerat 1995.

² Η βιβλιογραφία για την κρητική κεραμική τον 20ο αιώνα αναφέρεται στο κεφάλαιο 3.

³ Ενδεικτικά αναφέρονται οι μελέτες Γιαγκάκη 2013, Γιαγκάκη 2017, Γιαγκάκη 2019, Hammond 2017. Πούλου-Παπαδημητρίου 2008.

⁴ Στο εξής θα αναφέρεται ως Κέντρο Μελέτης Νεώτερης Κεραμικής.

των αγγειοπλαστών σε συντεχνίες, πρακτική που ανάγεται στην βενετική περίοδο και συνεχίστηκε μέχρι τη δεκαετία του 1970.⁵

Στη συνέχεια παρουσιάζονται τα αγγεία διαχωρισμένα σε κατηγορίες ανάλογα με την τυπολογία και τη χρήση τους. Έπειτα αναλύεται η διακόσμηση των αγγείων και επισημαίνονται οι διαφορετικές τεχνικές. Στο τέλος του κεφαλαίου αυτού, προτείνεται η τυπολογική εξέλιξη ορισμένων πιθαριών βασισμένη στα μορφολογικά τους στοιχεία.

Το δεύτερο μέρος της εργασίας αναφέρεται σε στοιχεία για την κρητική κεραμική που αντλήθηκαν από γραπτές πηγές της περιόδου. Τα επίσημα έγγραφα των βενετικών και οθωμανικών αρχών, τα κείμενα των περιηγητών και τα λογοτεχνικά έργα συμπληρώνουν την απουσία αρχαιολογικών δεδομένων για την χρονολόγηση και την προέλευση των κεραμικών αυτών.

Επιπλέον η παρούσα εργασία επιχειρεί να απαντήσει στα παρακάτω ερωτήματα: Ποια ήταν η κεραμική παραγωγή των ύστερων βενετικών και πρώιμων οθωμανικών χρόνων; Η εθνογραφική τεκμηρίωση της αγγειοπλαστικής δραστηριότητας του 20ού αιώνα μπορεί να δώσει στοιχεία για την κεραμική των προηγούμενων αιώνων;

Κλείνοντας, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή Πλάτων Πετρίδη για την καθοδήγηση, την υπομονή και την κατανόηση του. Επίσης ευχαριστώ τα δύο άλλα μέλη της επιτροπής παρακολούθησης της εργασίας την Αναστασία Γιαγκάκη και την Αγγελική Πανοπούλου για τις χρήσιμες υποδείξεις τους. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στην πρόεδρο του Δ.Σ. του Κέντρου Μελέτης Νεώτερης Κεραμικής, Γιολάντα Ψαροπούλου για την παραχώρηση της άδειας να μελετήσω και να συμπεριλάβω στην εργασία αυτή αγγεία από την συλλογή του Ιδρύματος. Επίσης ευχαριστώ τον Ιωάννη Ιωαννίδη που μου επέτρεψε να μελετήσω τα αγγεία τις συλλογής του, όπως και τον Κώστα Σκιαδά για το φωτογραφικό υλικό που μου παραχώρησε. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον Νίκο Λιάρo για την αμέριστη υποστήριξη του, τις πολύτιμες συμβουλές του, την παραχώρηση φωτογραφιών και τη μελέτη αγγείων από τη συλλογή του.

⁵ Οι σχετικές πληροφορίες θα αναφερθούν στο κεφάλαιο 5.

2. Ιστορικό πλαίσιο

2.1. Βενετική περίοδος

Η Κρήτη, ένα μεγάλο και πλούσιο νησί σε άμεση γειτνίαση με τις ακτές τις Μικράς Ασίας, την Κύπρο, την Αίγυπτο και τα υπόλοιπα νησιά του Αιγαίου είχε ιδιαίτερη σημασία για τους Βενετούς. Στις 12 Αυγούστου του 1204 ο Βονιφάτιος, μαρκίωνας του Μομφεράτου, στον οποίο είχε δοθεί η Κρήτη την περίοδο της Δ' Σταυροφορίας, την εκχώρησε στους Βενετούς. Ως αντάλλαγμα έλαβε 1000 αργυρές μάρκες και εκτάσεις προς τη Δύση. Το 1206 Γενουάτες πειρατές με αρχηγό τον Ερρίκο Pescatore κατέλαβαν την Κρήτη. Η αντίδραση της Βενετίας ήταν άμεση ωστόσο μόλις το 1211 κατάφεραν να επικρατήσουν έναντι των Γενουατών. Ο Ερρίκος Pescatore συνθηκολόγησε και η Κρήτη πέρασε πλέον σε Βενετική κυριαρχία.⁶

Οι Βενετοί αρχικά διαίρεσαν το νησί σε έξι επαρχίες, τα “sexteria”, και κάθε μια επαρχία περιλάμβανε μικρότερες περιοχές τις τούρμες. Το σύστημα αυτό διατηρήθηκε έως τον 14ο αιώνα. Από τις αρχές του 14ου αιώνα το νησί χωρίστηκε σε τέσσερα διαμερίσματα, “territoria”, το διαμέρισμα του Χάνδακα, του Ρεθύμνου, των Χανίων και της Σητείας. Στο «Βασίλειο της Κρήτης», «Regno di Candia», όπως ονομάστηκε το νησί εφαρμόστηκε ένα πολιτικό σύστημα όμοιο με της Βενετίας. Ανώτατη πολιτική εξουσία είχε ο δούκας, “Duca di Candia”, που εκλεγόταν κάθε δυο χρόνια από τη Βενετία, και τον πλαισίωναν δύο σύμβουλοι. Από τον 14ο αιώνα στις πρωτεύουσες των διαμερισμάτων, Χανιά, Ρέθυμνο, Σητεία διορίζονταν διοικητές με πολιτική και στρατιωτική εξουσία, οι ρέκτορες. Επίσης υπήρχε μια σειρά άλλων αξιωμάτων και διοικητικών θέσεων που καταλάμβαναν οι Βενετοί πολίτες. Από το 1500 και μετά, δημόσιες θέσεις μπορούσαν να αναλάβουν και οι Κρητικοί.⁷

Οι Βενετοί φρόντισαν ιδιαίτερα για την άμυνα του νησιού με την κατασκευή φρουριών και την στρατιωτική οργάνωση. Ανώτατη στρατιωτική αρχή ήταν ο αρχιναύαρχος του βενετικού στόλου και ακολουθούσε στην ιεραρχία ο στρατιωτικός διοικητής του Χάνδακα. Οι Βενετοί φεουδάρχες που είχαν μετοικήσει στην Κρήτη είχαν υποχρέωση να συντηρούν ιππικό, να υπηρετούν ως κυβερνήτες στις γαλέρες και να στρατεύονται σε περίπτωση επαναστάσεων. Ο Γενικός Προβλέπτης ήταν ένα αξίωμα

⁶ Μαλτέζου 1988, 107-9.

⁷ Δετοράκης 1990, 167-70. Παπαδία-Λάλα 2004, 103-131.

με απόλυτη εξουσία, στρατιωτική και διοικητική, στο νησί. Διοριζόταν από τη Βενετία αρχικά μόνο σε περιόδους κρίσεων, αλλά μετά το 1569 έγινε μόνιμο αξίωμα.⁸

Από την αρχή της βενετικής κυριαρχίας στην Κρήτη εγκαθιδρύθηκε φεουδαρχικό σύστημα. Οι κοινωνικές τάξεις που σχηματίστηκαν ήταν οι ευγενείς, οι αστοί, ο λαός των πόλεων και οι χωρικοί. Οι ευγενείς διακρίνονταν σε Βενετούς ευγενείς και σε Κρητικούς ευγενείς. Οι πρώτοι κατείχαν τους τίτλους ευγενείας από την Μητρόπολη και μετοίκησαν στο νησί στις αρχές του 13ου αιώνα. Σε αυτούς είχαν διαμοιραστεί φέουδα και είχαν οικονομική και κοινωνική εξουσία. Οι Κρητικοί ευγενείς είτε ήταν αστοί της Βενετίας που εγκαταστάθηκαν στο νησί ή άνθρωποι κρητικής καταγωγής ή εξελληνισμένοι Ιταλοί που τους αποδόθηκε ο τίτλος της Κρητικής ευγένειας. Στην πλειοψηφία τους οι Κρητικοί ευγενείς ήταν ορθόδοξοι, ελάχιστοι κατείχαν φέουδα, δεν ήταν οικονομικά εύρωστοι και κυρίως ασχολούνταν με το εμπόριο.⁹

Οι αστοί ήταν οι κάτοικοι των πόλεων, αυτοί που ασχολούνταν με το εμπόριο, την ναυσιπλοΐα ή την βιοτεχνία, και όσοι ήταν γιατροί, συμβολαιογράφοι(νοτάριοι), υπάλληλοι. Τα φτωχότερα στρώματα των πόλεων ήταν ο όχλος, “popolo” ή “plebe”. Μέρος του αστικού πληθυσμού αποτελούσαν και οι επαγγελματίες, οι τεχνίτες, οι οποίοι ήταν οργανωμένοι σε συντεχνίες. Κάθε συντεχνία είχε μια εκκλησία ως κέντρο και ανέπτυξε κοινωνική και φιλανθρωπική δράση.¹⁰

Το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού του νησιού αποτελούσαν οι κάτοικοι της υπαίθρου, οι “contadini”. Αυτοί διαχωρίζονταν σε ελεύθερους χωρικούς, είτε ήταν ιδιοκτήτες γης είτε ακτήμονες, και σε απελεύθερους ή δουλαπάροικους. Οι ελεύθεροι ακτήμονες, χωρικοί καλλιεργούσαν τα κτήματα των ευγενών αποδίδοντας στον ιδιοκτήτη μέρος του εισοδήματος, ενώ οι δουλοπάροικοι βρισκόνταν σε πλήρη εξάρτηση από τους φεουδάρχες.¹¹

Τους δύο πρώτους αιώνες της Βενετοκρατίας στην Κρήτη ξεσπούσαν συνεχείς επαναστάσεις του γηγενούς πληθυσμού έναντι των κατακτητών τους. Οι αιτίες των ξεσηκωμών μπορούν να αναζητηθούν αφενός στη φτώχεια που βίωνε το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού και στην επιβολή αγγαρειών στις γαλέρες και στα δημόσια έργα, αφετέρου στον παραγκωνισμό των τοπικών γηγενών αρχόντων, των

⁸ Δετοράκης 1990, 170-1. Παπαδία-Λάλα 2004, 103-20.

⁹ Ανδριώτης 2006, 34, Δετοράκης 1990, 208-12, Μαλτέζου 1988, 114-5. Παπαδία-Λάλα 2004, 64-90

¹⁰ Ανδριώτης 2006, 34, Δετοράκης 1990, 208-12, Μαλτέζου 1988, 114-5, 144.

¹¹ Ανδριώτης 2006, 34, Δετοράκης 1990, 208-12, Μαλτέζου 1988, 114-5.

«αρχοντορωμαίων»¹². Τα κινήματα αυτά καταπνίγονταν γρήγορα, οι Βενετοί αντιδρούσαν άμεσα και οι επαναστάτες δεν κατάφεραν να συγκροτούν ενιαίο μέτωπο.

Το πρώτο μισό του 15ου αιώνα επικράτησε ειρήνη στο νησί και μόνο μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης σημειώθηκαν δύο εξεγέρσεις το 1453 και το 1460, οι οποίες όμως κατεστάλησαν στην αρχή τους. Το 1523 στο χωριά Κεραμειά Χανίων ξέσπασε ένοπλη εξέγερση, η οποία επεκτάθηκε και στην περιοχή των Σφακίων, του Σελίνου και της Κυδωνίας. Οι Βενετοί υπό το φόβο της επίθεσης των Οθωμανών δεν επενέβησαν παρά μόνο τον Οκτώβριο του 1527, οπότε κατέστειλαν την εξέγερση βίαια. Κατά τη διάρκεια του 16ου αιώνα δεν σημειώθηκαν άλλες εξεγέρσεις και η ειρήνη που επικρατούσε στο νησί δημιούργησε τις κατάλληλες συνθήκες για την ανάπτυξη της οικονομίας.¹³

Η Κρήτη και κυρίως το λιμάνι του Χάνδακα, ήδη από τον 13ο αιώνα αποτέλεσε σταθμό διαμετακομιστικού εμπορίου. Σταδιακά οι Βενετοί ανακαλύψαν τις παραγωγικές δυνατότητες της Κρήτης και το νησί απέκτησε μεγαλύτερη σημασία γι' αυτούς. Από τον 15ο αιώνα η πεδιάδα της Μεσαράς παρήγαγε τα σιτηρά που είχαν ανάγκη οι Βενετοί για την διατροφή των στρατευμάτων τους. Παράλληλα στο νησί παράγονταν και εξάγονταν ελαιόλαδο, τυρί, μέλι, κερί, βαμβάκι, οπωρικά και ζαχαροκάλαμο.¹⁴

Την ίδια περίοδο αναπτύχθηκε η αμπελοκαλλιέργεια στο νησί. Τα κρητικά κρασιά εξάγονταν στην Ιταλία, τη Φλάνδρα, την Πορτογαλία, την Αγγλία. Η ζήτηση του κρητικού κρασιού και τα κέρδη από το εμπόριό του συνεχώς αυξάνονταν. Η καλλιέργεια αμπελιών εντακοποιήθηκε και οδήγησε σε μείωση της παραγωγής σιτηρών. Αρχικά το πρόβλημα αντιμετωπίστηκε με την εισαγωγή σιτηρών από περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ωστόσο κατά τον τέταρτο Βενετοτουρκικό πόλεμο οι Οθωμανοί απαγόρευσαν την εξαγωγή σιτηρών. Το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα στην Κρήτη υπήρχαν σοβαρά ζητήματα σιτάρκειας. Από το 1570 οι Βενετοί θέσπισαν αυστηρά μέτρα για την αντιμετώπιση των προβλημάτων αυτών. Απαγορεύτηκε η φύτεψη νέων αμπελιών με στόχο τα ακαλλιέργητα χωράφια να σπαρθούν με σιτηρά. Τα μέτρα αυτά απέδωσαν και στα τέλη του 16ου αιώνα στην Κρήτη παράγονταν

¹² Μαλτέζου (1988, 115) «Αρχοντορωμαίοι» ονομάζονταν οι γηγενείς αριστοκράτες της Κρήτης. Αυτοί έλκυαν την αριστοκρατική τους καταγωγή από μεγάλες Βυζαντινές οικογένειες, είχαν οικονομική δύναμη και έβρισκαν κοινωνικά ερείσματα στο λαό.

¹³ Δετοράκης 1990, 173-97, Μαλτέζου 1988, 142.

¹⁴ Greene 2005, 186-90, Μαλτέζου 1988, 139-42.

σημαντικές ποσότητες σιτηρών. Παράλληλα η καλλιέργεια αμπελιών, η παραγωγή και η εμπορευματοποίηση κρασιού συνεχίστηκαν.¹⁵

Η καλλιέργεια των ελαιόδεντρων και η παραγωγή λαδιού ήταν εξαιρετικά περιορισμένη έως τον 15ο αιώνα και επικεντρωνόταν στην περιοχή της Ιεράπετρας. Ωστόσο από τις αρχές 16ου αιώνα αναφέρονται σε κείμενα περιηγητών ελαιώνες στην περιοχή των Χανίων και στις παρυφές του Ψηλορείτη, στην περιοχή του Ρεθύμνου, στη Σητεία και την Ιεράπετρα. Τις τελευταίες δεκαετίες του 16ου η διεθνής ζήτηση ελαιόλαδου αυξανόταν. Γεγονός που είχε ως αντίκτυπο την εντατικοποίηση της ελαιοκαλλιέργειας την Κρήτη και την αύξηση των εξαγωγών ελαιόλαδου. Το προϊόν αυτό κυριάρχησε στην αγροτική παραγωγή του νησιού όλο τον 17ο αιώνα. Η περιοχή των Χανίων έγινε κυρίως ελαιοπαραγωγική και τα Χανιά μετατράπηκαν σε σημαντική εμπορική πόλη. Οι λόγοι που οδήγησαν στην αύξηση της ελαιοκαλλιέργειας ήταν οι αλλαγές στις διατροφικές συνήθειες που δημιούργησαν αύξηση της ζήτησης ελαιόλαδου στη Μεσόγειο. Ταυτόχρονα η μείωση στις εξαγωγές κρασιού που ώθησε του γαιοκτήμονες να στραφούν και προς άλλες καλλιέργειες. Σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η οικονομική πολιτική των Βενετών. Η Βενετία μετά τον αποκλεισμό της από περιοχές όπου προμηθευόταν ελαιόλαδο, την Απουλία, την Πελοπόννησο, τα νησιά του Αιγαίου στράφηκε προς την Κρήτη και ενίσχυσε την ελαιοκαλλιέργεια με σκοπό την κάλυψη των αναγκών της και την αποκόμιση κέρδους από τις εξαγωγές.¹⁶

Η πλούσια γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή της Κρήτης πρόσφερε προϊόντα προς εξαγωγή και ενίσχυσε τη σημασία των λιμανιών της. Πηγές ήδη από τον 13ο αιώνα αναφέρουν την ενασχόληση του ντόπιου πληθυσμού με το εμπόριο, ωστόσο οι Βενετοί ασκούσαν απόλυτο έλεγχο. Η κατάσταση αυτή άρχισε να αλλάζει ήδη από τον 15ο αιώνα, όταν τα κρατικά προϊόντα δεν μεταφέρονταν πια στη Βενετία για να φορολογηθούν, αλλά διακινούνταν απευθείας από τα λιμάνια της Κρήτης.¹⁷

Τον 16ο αιώνα στην Κρήτη συντελούνταν οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές που επηρέασαν το εμπόριο του νησιού και τον έλεγχο που ασκούσαν σε αυτό οι Βενετοί. Το φεουδαρχικό σύστημα είχε ήδη παρακμάσει, τα φέουδα είχαν κατακερματιστεί και αγοράζονταν από ντόπιους. Η καλλιέργεια της γης γινόταν πια με μίσθωση των κτημάτων και όχι με το θεσμό της δουλοπαροικίας. Ακόμη την περίοδο αυτή η εξαγωγή κρασιού, ελαιόλαδου και βιοτεχνικών προϊόντων γνώριζε αύξηση. Ένα μέρος του

¹⁵ Τσικνάκης 2008, 159-76.

¹⁶ Γάσπαρης 2020, 305-16, Greene 2005, 186-190, Καραπιδάκης 2020, 319-26, Μπαλτά 2020, 329.

¹⁷ Μαλτέζου 1988, 139-42.

Κρητικού πληθυσμού συμμετείχε στην εμπορική δραστηριότητα του νησιού και απέκτησε οικονομική ευχέρεια.¹⁸

Σε πηγές του 16ου αιώνα εμφανίζονται πολλοί Κρητικοί ως έμποροι, πλοιοκτήτες ή κυβερνήτες πλοίων. Οι Κρητικοί έμποροι συμμετείχαν σε μακρινά ταξίδια στη Δύση και είχαν μια πολυάριθμη και εύρωστη παροικία στη Βενετία. Παράλληλα δραστηριοποιούνταν στα μεγάλα λιμάνια της Ανατολής. Σχηματίστηκε επομένως μια μεσαία αστική τάξη στην Κρήτη που διατηρούσε εμπορικές σχέσεις σε Δύση και Ανατολή. Οι εμπορικές δραστηριότητες που αναπτύσσονταν στην Κρήτη αλλά και η Βενετική κυριαρχία έγιναν αγωγοί των νέων πολιτιστικών ρευμάτων που επικρατούσαν στη Δύση. Οι ιδέες της αναγέννησης διείσδυσαν στην αστική κοινωνία του νησιού και την επηρέασαν.¹⁹

Τον 17ο αιώνα η Βενετία είχε χάσει την πρωτοκαθεδρία της στη Μεσόγειο. Οι υπόλοιπες ευρωπαϊκές δυνάμεις, Γαλλία, Αγγλία, Ολλανδία διαδραμάτιζαν πλέον σημαντικό ρόλο στο θαλάσσιο εμπόριο και η Οθωμανική αυτοκρατορία είχε έντονη παρουσία στη θάλασσα, αποτελώντας μόνιμη απειλή για τις Βενετικές κτήσεις. Οι εμπορικοί δρόμοι των μπαχαρικών είχαν αλλάξει και στο Αιγαίο υπήρχε ο κίνδυνος των πειρατών, έτσι τα ευρωπαϊκά καράβια απέφευγαν τα λιμάνια της Κρήτης και το Βενετικό εμπόριο βρισκόταν σε ύφεση. Οι εξαγωγές των φημισμένων κρητικών κρασιών είχαν μειωθεί και το ενδιαφέρον των Κρητικών είχε επικεντρωθεί στην ελαιοκαλλιέργεια. Παρόλα αυτά οι Κρητικοί έμποροι δεν επηρεάστηκαν από τις παραπάνω συνθήκες. Το κρητικό εμπόριο δεν παρήκμασε, αλλά διαφοροποιήθηκε, εντάχθηκε σε ένα τοπικό εμπορικό δίκτυο. Τα γεωργικά και κτηνοτροφικά προϊόντα της Κρήτης μεταφέρονταν από ακτή σε ακτή, στα νησιά του Αιγαίου και σε λιμάνια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Το εμπόριο αυτό αν και δεν επέφερε στη Γαληνοτάτη μεγάλα ποσά ήταν επικερδές για τους τοπικούς εμπόρους.²⁰

Ο πληθυσμός της υπαίθρου ωστόσο δεν μετείχε σε αυτή την οικονομική άνθηση. Οι πηγές της εποχής περιγράφουν τις άθλιες συνθήκες που βιώνουν οι χωρικοί, λόγω της οικονομικής εκμετάλλευσης από τους φεουδάρχες και τους αξιωματούχους και των αγγαρειών που τους επιβάλλονταν. Υπό αυτές τις συνθήκες ο αγροτικός πληθυσμός στράφηκε προς τους Οθωμανούς. Την τάση αυτή επισήμαιναν στις εκθέσεις τους

¹⁸ Greene 2005, 225-32.

¹⁹ Greene 2005, 225-32.

²⁰ Greene 2005, 190-5.

Βενετοί αξιωματούχοι ήδη από τα μέσα του 16ου αιώνα μέχρι και την περίοδο της κατάκτηση της Κρήτης από τους Οθωμανούς.²¹

2.2 Οθωμανική περίοδος

Μέχρι το τέλος του 16ου αιώνα οι Οθωμανοί είχαν καταλάβει την Κύπρο, τα περισσότερα νησιά του Αιγαίου, την Κορώνη, τη Μεθώνη και η κατάληψη της Κρήτης θα τους προσέφερε απόλυτη κυριαρχία στην Ανατολική Μεσόγειο. Η αφορμή για την επίθεση στην Κρήτη δόθηκε το 1644. Το 1644 έξω από τη Ρόδο, Ιωαννίτες ιππότες της Μάλτας, ή Μαλτέζοι πειρατές κατ' άλλους, αιχμαλώτισαν ένα οθωμανικό καράβι, που μετέφερε αξιωματούχους από την Κωνσταντινούπολη στη Μέκκα. Ο σουλτάνος Ιμπραήμ κατηγόρησε τους Βενετούς ότι συνέτρεξαν του πειρατές και τους έδωσαν καταφύγιο στην Κρήτη.²²

Το 1645 ο οθωμανικός στόλος έφτασε έξω από το λιμάνι της Σούδας. Πολιόρκησε το κάστρο των Χανίων, που παραδόθηκε στις 29 Αυγούστου 1645. Τον Ιούλιο του 1646 στη Σούδα αποβιβάστηκε οθωμανικός στρατός, ο οποίος κατακτώντας την ύπαιθρο έφτασε ως το Ρέθυμνο. Στα τέλη Σεπτεμβρίου του 1646 ξεκίνησε η πολιορκία του Ρεθύμνου, η πόλη παραδόθηκε λίγες εβδομάδες αργότερα. Την άνοιξη του 1648 σχεδόν όλο το νησί βρισκόταν σε οθωμανική κυριαρχία. Οι Βενετοί κατείχαν ακόμη τα φρούρια της Γραμβούσας, της Σούδας, της Σπιναλόγκας και το Χάνδακα. Το Μαΐου του 1648 ξεκίνησε η πολιορκία του Χάνδακα που διήρκησε περισσότερο από είκοσι χρόνια. Στις 16 Σεπτεμβρίου του 1669 η πόλη παραδόθηκε στους Οθωμανούς. Τα τρία φρούρια που αναφέρθηκαν παραπάνω παρέμειναν υπό την κυριαρχία των Βενετών, η Γραμβούσα έως το 1691, η Σούδα και η Σπιναλόγκα ως το 1715.²³

Τα πρώτα εκατό χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας στο νησί εκτός από τις δράσεις των Χαϊνηδων, ντόπιων κλεφτών που προκαλούσαν φθορές στους Οθωμανούς, δεν έγιναν εξεγέρσεις. Το 1770 ξέσπασε η επανάσταση του Δασκαλογιάννη, που εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο των «Ορλωφικών». Η επανάσταση ξεκίνησε από τα Σφακιά την Άνοιξη του 1770 και επεκτάθηκε στις περιοχές της Κυδωνίας, του Αποκόρωνου και του Αγίου Βασιλείου. Η αντίδραση των Οθωμανών ήταν άμεση και

²¹ Μαλτέζου 1988, 149-50, 156.

²² Greene 2005, 59-60, Μαλτέζου 1988, 156-7.

²³ Δετοράκης 1990, 254-70, 283-4, Μαλτέζου 1988, 156-9.

ανάγκασαν τους Σφακιανούς να παραδοθούν τον Ιούνιο 1771.²⁴ Μέχρι το τέλος του 18ου αιώνα δεν σημειώθηκαν άλλες σημαντικές εξεγέρσεις.

Ο 19ος αιώνας χαρακτηρίζεται από συνεχείς επαναστάσεις του κρητικού πληθυσμού που επιφέρουν άλλοτε βίαιες αντιδράσεις και άλλοτε διπλωματικές κινήσεις από την πλευρά των Οθωμανών. Στην ταραγμένη αυτή περίοδο είναι εμφανής η εμπλοκή των Μεγάλων Δυνάμεων στο πολιτικό γίνεσθαι το νησιού.

Λίγο μετά την έναρξη της επανάστασης του 1821 στην Πελοπόννησο ξέσπασε και στην Κρήτη επανάσταση. Κέντρο της επανάστασης ήταν τα Σφακιά αλλά σύντομα εξαπλώθηκε σε όλη τη Δυτική και έπειτα στην Ανατολική Κρήτη. Ύστερα από μια σειρά μαχών η κρητική επανάσταση έληξε το 1830. Σύμφωνα με το Πρωτόκολλο Λονδίνου, της 22 Ιανουαρίου 1830 η Κρήτη δεν εντασσόταν στα όρια του νεοσύστατου ελληνικού κράτους.²⁵

Από το 1830 η Κρήτη παραχωρήθηκε στον Αντιβασιλέα της Αιγύπτου. Με την έναρξη της Αιγυπτιοκρατίας, έγιναν προσπάθειες αποκατάστασης της ειρήνης στο νησί. Την περίοδο αυτή πραγματοποιήθηκαν σημαντικά δημόσια έργα, γέφυρες, δρόμοι, υδραγωγεία, λιμάνια και υπήρξε μέριμνα για την παιδεία, την δικαιοσύνη, την κοινωνική πρόνοια και την δημόσια υγεία. Το 1840 με τη Συνθήκη του Λονδίνου οι Μεγάλες Δυνάμεις αποφάσισαν την παύση της Αιγυπτιοκρατίας και να την επανένταξη της Κρήτης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στα τέλη του 1840 ξέσπασε νέο επαναστατικό κίνημα με αίτημα την ένωση του νησιού με το Ελληνικό κράτος, αλλά καταπνίγηκε λίγους μήνες μετά.²⁶

Από το 1841 έως το 1866 επικράτησε ειρήνη στο νησί. Το 1851 η πρωτεύουσα μεταφέρθηκε στο Χανιά και το νησί χωρίστηκε σε 23 επαρχίες, καζάδες. Στην πρωτεύουσα κάθε επαρχίας διορίζονταν οι έπαρχοι με δικαστικές, αστυνομικές και οικονομικές αρμοδιότητες και πλαισιώνονταν από ένα μουσουλμάνο και ένα χριστιανό φρούραρχο.²⁷

Το 1856 ο Σουλτάνος υποχρεώθηκε από τη Συνθήκη των Παρισίων να εκδώσει το «Χάτι Χουμαγιούν». Το «Χάτι Χουμαγιούν» ήταν ένα κείμενο με το οποίο παραχωρούσε ουσιαστικές ελευθερίες στο χριστιανικό πληθυσμό. Τον Απρίλιο του 1858 ξέσπασε νέο επαναστατικό κίνημα, «το κίνημα του Μαυρογένη», ενάντια στην

²⁴ Δετοράκης 1990 309-12.

²⁵ Δετοράκης 1990 319-50.

²⁶ Δετοράκης 1990, 351-6

²⁷ Δετοράκης 1990, 357

πρόσθετη φορολογία και την απαγόρευση κυκλοφορίας. Η έκβαση του κινήματος ήταν θετική και τον Ιούλιο του 1858 εκδόθηκε φερμάνι που παραχωρούσε θρησκευτικά, οικονομικά, διοικητικά και δικαστικά προνόμια στους Χριστιανούς και θέσπιζε τον θεσμό των δημογεροντιών στις πρωτεύουσες των διαμερισμάτων.²⁸

Η καταπάτηση του «Χάτι Χουμαγιούν», η επιβολή νέων φόρων και η βίαιη παρέμβαση σε ένα μοναστηριακό ζήτημα οδήγησαν τους Κρητικούς να επαναφέρουν το Κρητικό ζήτημα και την ένωση του νησιού με την Ελλάδα. Έτσι την Άνοιξη του 1866 ξεκίνησαν οι πρώτες συγκεντρώσεις και γρήγορα ξέσπασαν εξεγέρσεις.²⁹ Τα Οθωμανικά στρατεύματα κινήθηκαν προς το Ρέθυμνο και πολιορκήσαν την έδρα των επαναστατών στο Ρέθυμνο, την μονή Αρκαδίου. Οι πολιορκημένοι ανατίναξαν την πυριτιδαποθήκη και το συμβάν αυτό ενέπνευσε ένα κύμα συμπαράστασης από το εξωτερικό.³⁰

Το φθινόπωρο του 1868 συστάθηκε συνέλευση στα Χανιά, αποτελούμενης από μουσουλμάνους και χριστιανούς και στη θέσπιση του Οργανικού Νόμου. Ο Οργανικός Νόμος προέβλεπε την αναγνώριση της Κρήτης ως διοικητική επαρχία, βιαλέτι, με Γενικό διοικητή, τον βαλή. Ακόμη το νησί χωρίστηκε σε πέντε διοικήσεις και είκοσι επαρχίες. Στα διοικητικά συμβούλια και στα δικαστήρια θα μπορούσαν να διορίζονται Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι ενώ οι δύο γλώσσες αναγνωρίζονταν ισότιμα. Η επανάσταση συνεχίστηκε για μερικούς μήνες και έληξε τον Ιανουάριο του 1869.³¹

Η δεκαετία από το 1868 έως το 1878 ήταν μια περίοδος κοινωνικών και πολιτικών αναβρασμών στην Κρήτη. Ο Οργανικός Νόμος που είχε τεθεί σε ισχύ δεν εφαρμοζόταν σε όλες τις διατάξεις και γίνονταν προτάσεις από τους Κρητικούς το νησί να μετατραπεί σε αυτόνομη ηγεμονία ή αυτοδιοικούμενη επαρχία. Ωστόσο τα αιτήματα αυτά απορριπτονταν.³²

Το 1877 ξέσπασε νέος ρωσοτουρκικός πόλεμος και στην Κρήτη ξεκίνησαν ξανά επαναστατικές διεργασίες, με την επίσημη υποστήριξη της Ελλάδας αυτή τη φορά. Το 1878 η Οθωμανική Αυτοκρατορία ηττήθηκε από τη Ρωσία και υπέγραψε τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, που την υποχρέωνε να εφαρμόσει πλήρως τον Οργανικό Νόμο στην Κρήτη. Τον Ιούλιο του 1878 οι Μεγάλες δυνάμεις επέβαλαν ανακωχή στην Κρήτη. Στο Συνέδριο του Βερολίνου εξετάστηκε ξανά το Κρητικό ζήτημα αλλά η βάση για τη

²⁸ Δετοράκης 1990, 358-9.

²⁹ Δετοράκης 1990, 363-6.

³⁰ Δετοράκης 1990, 367-8.

³¹ Δετοράκης 1990, 373-7.

³² Δετοράκης 1990, 378-86.

διοίκηση του νησιού παρέμεινε ο Οργανικός Νόμος. Η επανάσταση συνεχίσθηκε στο νησί, ενώ παράλληλα ξεκίνησαν διαπραγματεύσεις για την παραχώρηση προνομίων στους Χριστιανούς υπηκόους. Τον Οκτώβριο του 1878 υπογράφηκε η Σύμβαση της Χαλέπας, που αναγνώρισε προνόμια στους χριστιανούς και εγκαθίδρυσε στην Κρήτη καθεστώς ημιαυτονομίας.³³

Στις 17 Δεκεμβρίου 1889 καταργήθηκε με φερμάνι η Συνθήκη της Χαλέπας. Η περίοδος 1890 έως το 1895 ήταν πολυτάραχη και οι χριστιανοί της Κρήτης είχαν στερηθεί τις ελευθερίες και τις κατακτήσεις της προηγούμενης περιόδου. Ενώ γίνονταν παρασκευαστικές κινήσεις για την προετοιμασία μιας νέας επανάστασης,

Το 1895 οργανώθηκε η «Μεταπολιτευτική επιτροπή» με σκοπό την προετοιμασία της επανάστασης. Συντάχθηκε υπόμνημα που αφού πήρε την έγκριση της Γενικής Συνέλευσης υποβλήθηκε στους προξένους των Μεγάλων Δυνάμεων. Με το υπόμνημα οι Κρητικοί ζητούσαν το νησί να κηρυχθεί αυτόνομο, φόρου υποτελής, ο διοικητής να είναι χριστιανός με πενταετή θητεία, να μην διορίζεται από τον σουλτάνο, και να παραχωρηθούν ξανά τα προνόμια της Σύμβασης της Χαλέπας. Η κατάθεση του υπομνήματος σηματοδότησε την έναρξη της επανάστασης.

Οι Μεγάλες Δυνάμεις παρενέβησαν και ορίσθηκε ο νέος Οργανισμός της Κρήτης που έγινε δεκτός από τους επαναστάτες τον Αύγουστο του 1896. Σύμφωνα με το νέο Οργανισμό, το νησί θα είχε χριστιανό διοικητή, διορισμένο από το Σουλτάνο με την έγκριση των Μεγάλων Δυνάμεων, με πενταετή θητεία. Ακόμα προβλεπόταν η σύσταση χωροφυλακής με Ευρωπαίους αξιωματικούς, η οικονομική και δικαστική ανεξαρτησία των υπηκόων και η διπλάσια συμμετοχή χριστιανών στις δημόσιες θέσεις σε σχέση με αυτή των μουσουλμάνων.³⁴

Το 1897 οι Μεγάλες Δυνάμεις πρότειναν τη λύση της αυτονομίας, η οποία έγινε δεκτή από τους επαναστάτες λίγους μήνες αργότερα. Οι Μεγάλες Δυνάμεις όρισαν ως ύπατο αρμοστή τον πρίγκιπα Γεώργιο της Ελλάδας. Στις 18 Ιουλίου του 1898 ορίσθηκε «Εκτελεστική Επιτροπή» που ανέλαβε την προσωρινή διοίκηση του νησιού. Στις 2 Νοεμβρίου 1898 αποχώρισαν τα τουρκικά στρατεύματα από το νησί. Στις 9 Δεκεμβρίου 1898 έφτασε στην Κρήτη ο ύπατος αρμοστής Γεώργιος.³⁵

Με την παράδοση του Χάνδακα, το 1669, οι Οθωμανοί εγκαθίδρυσαν στο νησί ένα νέο διοικητικό και στρατιωτικό σύστημα. Η Κρήτη ονομάστηκε, εγιαλέτι, δηλαδή

³³ Δετοράκης 1990, 382-6.

³⁴ Δετοράκης 1990, 390-4.

³⁵ Δετοράκης 1990, 395-8.

επαρχία με ιδιαίτερη σημασία. Πρωτεύουσα του εγιαλετιού της Κρήτης παρέμεινε ο Χάνδακας. Το νησί χωρίστηκε σε τέσσερα διαμερίσματα, σαντζάκια, αυτά της Σητείας, του Χάνδακα, του Ρεθύμνου και των Χανίων. Κάθε διαμέρισμα περιελάμβανε μικρότερες γεωγραφικές και διοικητικές περιοχές, τις επαρχίες. Κάθε διαμέρισμα είχε ένα διοικητή πασά, «σαντζακ βέη», διορισμένο από το Σουλτάνο.

Ο πασάς του Χάνδακα ήταν ανώτερος των άλλων, είχε στρατιωτικές εξουσίες και αυτός διόριζε τους κατά τόπους φρουράρχους. Οι πασάδες περιβάλλονταν από ένα συμβούλιο, το διβάνιο. Το διβάνιο απαρτιζόταν από τον πασά, τον καδή, ιεροδικαστή, τον μουφτή, ερμηνευτή του νόμου, τον αρχηγό των γενίτσαρων και τον αρχηγό των στρατιωτικών ταγμάτων. Ένα αξίωμα με ιδιαίτερη σημασία ήταν αυτό του Γραμματικού της Πόρτας. Στο αξίωμα αυτό διορίζονταν ντόπιοι, τουρκομαθείς που λειτουργούσαν ως επίσημοι διερμηνείς των πασάδων, συνεργάζονταν σε φορολογικά ζητήματα και σε άλλες υπηρεσίες με τους Οθωμανούς αξιωματούχους. Η έδρα του Γραμματικού της Πόρτας ήταν ο Χάνδακας, αλλά υπήρχαν εκπρόσωποί του στο Ρέθυμνο και στα Χανιά.³⁶

Οι Οθωμανοί τουλάχιστον μέχρι το 1715, που κατέλαβαν και την τελευταία κτήση των Βενετών βρίσκονταν σε στρατιωτική εγρήγορση για την υπεράσπιση της Κρήτης. Στο νησί βρίσκονταν τάγματα αυτοκρατορικών γενιτσάρων και ντόπιοι γενίτσαροι οι γερλί γενίτσαροι. Οι τελευταίοι προέρχονταν κυρίως από εξισλαμισμένους Κρητικούς, οι οποίοι εισέρχονταν στις τάξεις του στρατού με σκοπό την κοινωνική τους ανέλιξη αλλά και για το μισθό που λάμβαναν από το κράτος. Στο τέλος του 17ου σε όλη την Οθωμανική αυτοκρατορία οι γενίτσαροι εμπλέκονταν σε εμπορικές και βιοτεχνικές δραστηριότητες. Αυτό παρατηρείται και στην Κρήτη, όπου γενίτσαροι και απλοί στρατιώτες, οι μπεσέδες, αναφέρονται στις πηγές και ως έμποροι ή τεχνίτες.³⁷

Στην Κρήτη, όπως και στην υπόλοιπη αυτοκρατορία, εφαρμόστηκε το ισλαμικό δίκαιο. Στην πρωτεύουσα κάθε διαμερίσματος υπήρχε ένα ιεροδικείο με επικεφαλής τον καδή. Στα ιεροδικεία εκδικάζονταν ποινικές ή αστικές υποθέσεις και επικυρώνονταν κάθε είδους διαταγές, ακόμη και τα σουλτανικά διατάγματα. Οι διενέξεις μεταξύ των εμπόρων, οι αγοροπωλησίες, οι διαθήκες και άλλες πράξεις που καταγράφονταν στους κώδικες των ιεροδικείων αποτελούν σημαντική πηγή πληροφοριών για τα προϊόντα που

³⁶ Δετοράκης 1990 272-6, 293. Greene 2005, 72.

³⁷ Δετοράκης 1990, 276, Greene 2005, 157-64.

παράγονταν, εξάγονταν ή εισάγονταν και για την διοικητική, οικονομική και κοινωνική ζωή του νησιού.³⁸

Οι εκτάσεις γης του νησιού χωρίστηκαν σε αυτοκρατορικά κτήματα, τα χάσια, σε κτήματα που δωρίστηκαν σε ανώτερους αξιωματούχους, τα τεμλίκια, κτήματα που παραχωρήθηκαν σε στρατιωτικούς αξιωματούχους, τα ζιαμέτια, μικρότερα κτήματα που δόθηκαν σε ιδιώτες Οθωμανούς για τις στρατιωτικές υπηρεσίες που προσέφεραν, καθώς και στα βακουφικά κτήματα, οι πρόσοδοι των οποίων προορίζονταν για τη συντήρηση ιερών και ιδρυμάτων. Παράλληλα συνέχισαν να υφίστανται οι μικρές ιδιοκτησίες που ανήκαν είτε σε Χριστιανούς είτε σε Μουσουλμάνους.³⁹

Παρά τον μακροχρόνιο πόλεμο για την κατάκτηση της Κρήτης η ύπαιθρος δεν υπέστη καταστροφές και η αγροτική οικονομία συνεχίστηκε ομαλά. Από την αρχή οι Οθωμανοί έδειξαν μεγάλο ενδιαφέρον για τα παραγόμενα γεωργικά προϊόντα, κατέγραψαν τις καλλιέργειες, υπολόγισαν τις παραγόμενες ποσότητες και επέβαλλαν φόρους.⁴⁰

Η παραγωγή ελαιόλαδου που είχε αρχίσει να αναπτύσσεται την περίοδο της Βενετοκρατίας, συνέχισε να βρίσκεται σε άνθηση καθ' όλη τη διάρκεια του 17ου και 18ου αιώνα. Οι περιοχές της Σητείας, της Ιεράπετρας, του Ρεθύμνου και των Χανίων ήταν οι πιο ελαιοπαραγωγικές. Το κρητικό ελαιόλαδο θεωρούνταν πολύ καλής ποιότητας, η ζήτησή του συνεχώς αυξανόταν και αποτελούσε το κύριο εξαγωγικό προϊόν του νησιού. Η Κρήτη ορίστηκε γη χαράτζι-ε και οι κάτοικοι κατέβαλαν ως φόρο το ένα πέμπτο της σοδιάς δημητριακών και ελαιόλαδου. Ωστόσο ο φόρος αυτός ορίστηκε διπλάσιος για τους ελαιοπαραγωγούς του Ρεθύμνου, λόγω της μεγάλης απόδοσης των δέντρων τους. Ακόμη επιβάλλονταν τελωνιακοί φόροι για την εξαγωγή του λαδιού τόσο σε ντόπιους εμπόρους όσο και σε ξένους.⁴¹

Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα η ελαιοπαραγωγή στο νησί δέχθηκε μεγάλο πλήγμα. Τις περιόδους των επαναστάσεων πολλά ελαιόδεντρα καταστράφηκαν, είτε ως δολιοφθορά μεταξύ των αντιπάλων είτε για να χρησιμοποιηθούν ως καύσιμη ύλη. Επίσης η μείωση του πληθυσμού μετά τις μεγάλες επαναστάσεις, προκάλούσε έλλειψη εργατικού δυναμικού και δυσχέραινε τη συγκομιδή. Την περίοδο της Αιγυπτιακής, 1830-1840, λήφθηκαν μέτρα για την ενίσχυση και τον εκσυγχρονισμό της

³⁸ Δετοράκης 1990, 276-8.

³⁹ Δετοράκης 1990, 278-9.

⁴⁰ Greene 2005, 65-84.

⁴¹ Καραπιδάκης 2020, 319, Μπαλτά 2020, 329-36.

ελαιοκαλλιέργειας. Από το 1835 έως και την 1865 η ελαιοπαραγωγή βρισκόταν σε αύξηση. Από το 1866 σημειώνεται εκ νέου ύφεση, που οφείλεται τόσο στις επαναστάσεις όσο και στις καιρικές συνθήκες.⁴²

Κατά την Οθωμανική περίοδο συνέχισε η παραγωγή και εξαγωγή κρασιού. Στην ανατολική και κεντρική Κρήτη καλλιεργούνταν κυρίως αμπέλια και σιτηρά. Περιηγητικά κείμενα του 17ου αλλά του 18ου αιώνα αναφέρονται στην παραγωγή κρασιών, που συνέχιζαν να έχουν ιδιαίτερη φήμη. Εκτός από την οινοπαραγωγή στο νησί γινόταν και παραγωγή σταφίδας και καλλιεργούνταν οπωροφόρα δέντρα.⁴³

Αν και η Κρήτη κατά τη βενετική περίοδο αντιμετώπιζε προβλήματα σιτάρκειας, από τα τέλη του 17ου αιώνα έως και τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα στο νησί παράγονταν σιτηρά στις περιοχές της Ιεράπετρας και του Λασιθίου, που όχι μόνο κάλυπταν τις εγχώριες ανάγκες αλλά αποτελούσαν και εξαγωγίμο προϊόν.⁴⁴

Όπως αναφέραμε και παραπάνω, τον 17ο αιώνα το εμπόριο του νησιού ήταν τοπικό και αφορούσε τη διακίνηση αγαθών στην Ανατολική Μεσόγειο. Αυτό όχι μόνο δεν άλλαξε με την επικράτηση των Οθωμανών αλλά οι εμπορικές σχέσεις με τα λιμάνια της Αιγύπτου ενισχύθηκαν. Οι εξαγωγές συνεχίστηκαν περιλαμβάνοντας κρασί, ελαιόλαδο, τυρί, σιτάρι, μέλι, κερύ, λινά υφάσματα, σαπούνη. Μια από τις πιο προσοδοφόρες δραστηριότητες στην οθωμανική Κρήτη, που σχετιζόταν με την εμπορική ζωή του νησιού, ήταν η εκμίσθωση φόρων. Οι μουκατάδες ήταν οι φόροι που επιβάλλονταν σε όλες τις βασικές καλλιέργειες του νησιού αλλά και οι αστικοί φόροι, όπως αυτοί που εισπράττονταν στα τελωνεία. Οι μουκατάδες πλειοδοτούσαν μια φορά το χρόνο σε ιδιώτες. Μετά το 1720 η ενοικίαση του κάθε μουκατά έγινε ισόβια.⁴⁵

Τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα η εξαγωγή ελαιόλαδου προς τη Γαλλία γνώρισε σημαντική αύξηση. Οι Γάλλοι εξήγαγαν σχεδόν τη μισή παραγωγή ελαιόλαδου του νησιού. Επίσης ελαιόλαδο διακινούνταν από την Κρήτη προς τα Κωνσταντινούπολη και άλλα λιμάνια της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Οι φόροι που επιβάλλονταν στην εξαγωγή λαδιού οδηγούσαν στην ανάπτυξη λαθρεμπορίου από ντόπιους κυρίως εμπόρους.⁴⁶

Το κρασί συνέχισε να εξάγεται από το νησί αλλά στα πλαίσια του τοπικού εμπορικού δικτύου του αρχιπελάγους. Από το τέλος του 17ου και με αυξανόμενο ρυθμό

⁴² Adiyeye – Adiyeye 2020, 341, Περάκης 2020, 348.

⁴³ Μπαλά 2020, 333. Greene 2005, 191-200-1

⁴⁴ Greene 2005, 203--4

⁴⁵ Δετοράκης 1990, 280. Greene 2005, 90-1, 176, 199-200.

⁴⁶ Μπαλά 2020, 334-6.

τον 18ο αιώνα γίνονταν εξαγωγές σταφίδας κυρίως προς τη Γαλλία.⁴⁷ Στο τέλος του 17ου αιώνα γίνονταν μαζικές εξαγωγές σιτηρών προς τη Βόρειο Αφρική, πιθανόν για την αντιμετώπιση σιτοδείας. Εξαγωγές δημητριακών καταγράφονται και σε γαλλικές πηγές από το 1680 και κατά περιόδους ως το 1714.⁴⁸

Επίσης από την δεκαετία του 1720 εμφανίσθηκαν τα πρώτα εργοστάσια σαπουνιού στο Χάνδακα και το Χανιά, τα οποία αυξήθηκαν κατά τη διάρκεια του 18ο αιώνα. Η κρητική σαπωνοποιία κατανάλωνε μεγάλες ποσότητες της εγχώριας παραγωγής λαδιού. Το κρητικό σαπούνι φημιζόταν για την αγνότητα του και εξαγόταν στην Κωνσταντινούπολη και τη Μικρά Ασία. Ωστόσο το 19ο αιώνα με την ανάπτυξη της σαπωνοποιίας στα νησιά του ανατολικού Αιγαίου η εξαγωγή του κρητικού σαπουνιού δέχτηκε πλήγμα.⁴⁹

Κατά την οθωμανική περίοδο γίνονταν καταγραφές των προϊόντων που εισάγονταν στο νησί. Με βάση αυτές τις καταγραφές γνωρίζουμε ότι ο καφές της Υεμένης ήταν το κύριο εισαγόμενο προϊόν και αρκετά προσοδοφόρο, τόσο για τους εμπόρους όσο και για το κράτος που επέβαλε ειδικό φόρο κατανάλωσης. Ακόμη εισάγονταν από τη Βενετία πολυτελή υφάσματα, μπροκάρ και βελούδο, χαρτί, γυαλί και προϊόντα σιδήρου. Χαβιάρι και ψάρια εισάγονταν από την Κωνσταντινούπολη.⁵⁰

⁴⁷ Greene 2005, 208-10.

⁴⁸ Greene 2005, 200-4, 212.

⁴⁹ Greene 2005, 220.

⁵⁰ Greene 2005, 199-219.

3. Ιστορία της έρευνας

Η κρητική κεραμική των νεότερων χρόνων προξένησε το ενδιαφέρον των μελετητών από πολύ νωρίς. Το 1916 ο αρχαιολόγος Στέφανος Ξαναθουδίδης μελέτησε την παραγωγή πιθαριών από μια ομάδα περιοδεύοντων Θραψανιωτών αγγειοπλαστών. Στο άρθρο του «Some Minoan Potter's - wheel disks» που δημοσιεύθηκε το 1927 περιγράφονται οι τροχοί και τα τροχιά που χρησιμοποιούσαν οι αγγειοπλάστες, το στήσιμο του υπαίθριου εργαστηρίου, τα στάδια κατασκευής των πιθαριών, το καμίνι, η διαδικασία όπτησης των αγγείων αλλά και η σύσταση της ομάδας των αγγειοπλαστών. Ο Ξαναθουδίδης παράλληλα με την περιγραφή της διαδικασίας καταγράφει τους όρους που χρησιμοποιούσαν οι αγγειοπλάστες και κάθε εργαλείο και εργασία τους. Το άρθρο αυτό αποτελεί την πρώτη μελέτη για τη νεότερη κρητική κεραμική.⁵¹

Από το τέλος της δεκαετίας του 1950 η Μπέτη Ψαροπούλου ξεκινά συστηματικές έρευνες στο νησί, καταγράφοντας προφορικές μαρτυρίες, συγκεντρώνοντας αρχαιακό υλικό και αγγεία. Καρπός της σχεδόν πενήνταχρονης έρευνάς της είναι μια σειρά δημοσιεύσεων αλλά και η σύσταση του Ιδρύματος της οικ. Γ. Ψαρόπουλου με την επωνυμία Κέντρο Μελέτης Νεώτερης Κεραμικής. Το Ίδρυμα συγκρότησε μια σημαντικότερη συλλογή κρητικών κεραμικών και συναφούς αρχαιακού υλικού και η έρευνα συνεχίστηκε με δημοσιεύσεις άρθρων, βιβλίων και παρουσιάσεις εκθέσεων και ντοκιμαντέρ από τους αρχαιολόγους του ιδρύματος Ειρήνη Γαβριλάκη, Μιμικά Γιαννοπούλου,⁵² Ειρήνη Γρατσία,⁵³ Ελένη Παπαθωμά,⁵⁴ Ελένη Πέτρακα⁵⁵ και Νίκο Σημαντηράκη.⁵⁶

Το 1962 ο αρχαιολόγος Ronald Hampe και ο κεραμίστας Antony Winter εξέδωσαν το βιβλίο *Bei töpfern und töpferinnen in Kreta Messenien und Zypern*. Στο μέρος του βιβλίου που είναι αφιερωμένο στην Κρήτη, οι δύο ερευνητές περιγράφουν το ταξίδι τους στο νησί παρέχοντάς μας σημαντικές πληροφορίες για την άσκηση της κεραμικής στα μέσα του 20ου αιώνα.⁵⁷ Οι δύο ερευνητές επισημαίνουν την ύπαρξη αργιλικών κοιτασμάτων. Περιγράφουν την οργάνωση των εργαστηρίων κεραμικής, την

⁵¹ Xanthoydides 1927, 111-28.

⁵² Γιαννοπούλου 1999, 36-61. Γιαννοπούλου – Γρατσία 2000, 76-91, Giannopoulou 2010.

⁵³ Γρατσία 1999, 15-21, 29-30. Γιαννοπούλου – Γρατσία 2000, 76-91.

⁵⁴ Παπαθωμά 1999, 93-131

⁵⁵ Πέτρακα 2008, 159-63.

⁵⁶ Ψαροπούλου – Σημαντηράκης 2007.

⁵⁷ Hampe – Winter 1962,

κατασκευή των αγγείων, τα καμίνια και τη διαδικασία όπτησης και την χρήση των διάφορων κεραμικών. Μέσα από την αφήγησή τους δίνεται μια γλαφυρή εικόνα της κρητικής κοινωνίας.

Το 1965 ο λαογράφος Γ. Αικατερινίδης κινηματογράφησε την επαγγελματική δραστηριότητα μιας ομάδας περιοδεύοντων Θραψανιωτών αγγειοπλαστών, που είχε εγκατασταθεί στο Αμάρι Ρεθύμνου. Το 1969 ο ίδιος δημοσίευσε το άρθρο του «Τα πιθάρια της Κρήτης» στο οποίο περιγράφει τα στάδια της παραγωγής πιθαριών και παραθέτει υλικό.⁵⁸

Το 1972 εκδόθηκε η μελέτη της κεραμίστριας Μαρίας Βογιατζόγλου *Τα πιθάρια στο Θραψανό της Κρήτη η τεχνική και οι συντεχνίες των πιθαράδων*.⁵⁹ Στο έργο αυτό περιγράφονται όλα τα στάδια της παραγωγής κεραμικών από Θραψανιώτες αγγειοπλάστες, από την εξόρυξη του χώματος ως την κατασκευή και την πώληση των κεραμικών. Λεπτομερή σχέδια και πίνακες εμπλουτίζουν τις περιγραφές. Η Μαρία Βογιατζόγλου στη μελέτη αυτή καταγράφει την ορολογία που χρησιμοποιούσαν οι αγγειοπλάστες στην τοπική διάλεκτο και αναδεικνύει την συντεχνιακή οργάνωση των τεχνιτών και την διασύνδεσή τους με την κοινωνία και την αγροτική οικονομία του νησιού. Πρόκειται για μια εκτενέστατη μελέτη της κρητικής πιθοποιίας κατά τον 20ό αιώνα και αποτελεί θεμέλιο λίθο για τη μετέπειτα έρευνα.⁶⁰ Η Μαρία Βογιατζόγλου συμπεριέλαβε τη μελέτη αυτή καθώς και επιπλέον στοιχεία για την κρητική κεραμική στο βιβλίο της *Παραδοσιακή κεραμική της νεότερης Ελλάδας*.⁶¹

Το 1984 στον τόμο *East Cretan white-on-dark ware. Studies on a handmade pottery of the early to middle Minoan period* δημοσιεύθηκε το άρθρο της αρχαιολόγου Harriet Blitzer “Traditional Pottery Production in Kentri, Crete: Workshops, Materials, Techniques and Trade”. Στο άρθρο αυτό μνημονεύεται η ιστορία της κεραμικής στο Κεντρί. Περιγράφονται η διαδικασία εξόρυξης του χώματος, τα χαρακτηριστικά των αργίλων και η παραγωγή του πηλού, η κατασκευή των αγγείων και η διαδικασία της όπτησης. Ακόμη παρουσιάζονται το εργαστήρια κεραμικής, τα τσικαλαριά και τα καμίνια, και ένα σχηματολόγιο των παραγόμενων αγγείων.⁶² Το άρθρο αυτό είναι η

⁵⁸ Αικατερινίδης 1969, 5-12.

⁵⁹ Βογιατζόγλου 1972, 1-110.

⁶⁰ Η Μαρία Βογιατζόγλου έχει γράψει ένα ακόμη άρθρο για την κεραμική του Θραψανού: Voyatzoglou 1984, 130-42.

⁶¹ Βογιατζόγλου-Σακελαροπούλου 2009, 165-234.

⁶² Blitzer 1984, 143-57.

πρώτη μελέτη που εστιάζει στην κεραμική του Κεντριού και αποτελεί σημείο αναφοράς για τις μετέπειτα μελέτες.⁶³

Το 1986 εκδόθηκε το βιβλίο *Τα Κρητικά αγγεία του 19ου και 20ου αιώνα* από το Μουσείο Κρητικής Εθνολογίας Κέντρο Ερευνών των Χριστόφορου Βαλλιάνου και Μαρίας Παδουβά. Τα έργο αυτό έχει ξεχωριστή θέση στην ιστορία της έρευνας της νεότερης κρητικής κεραμικής καθώς εκτός από τις αναλυτικές περιγραφές της τεχνολογικής αλυσίδας συμπεριλαμβάνει έναν εκτενή κατάλογο με σχέδια κρητικών αγγείων. Η ταξινόμηση των αγγείων γίνεται βάσει των μορφολογικών χαρακτηριστικών, ενώ αναφέρονται η χρήση των αγγείων και οι διαφορετικές ονομασίες τους σε κάθε περιοχή του νησιού. Με το έργο αυτό οι συγγραφείς παρουσιάζουν μια πλήρη τυπολογία των κρητικών αγγείων του 19ου και 20ού αιώνα.⁶⁴

Το 1995 πραγματοποιήθηκε στις Μαργαρίτες η ημερίδα «Κεραμικά εργαστήρια στην Κρήτη από την αρχαιότητα ως σήμερα». Στα πρακτικά της ημερίδας⁶⁵ συμπεριλαμβάνονται δύο άρθρα για την κεραμική των Μαργαριτών, το άρθρο των Ph. Gouin and Ch. Vogt “Origines, apogée et declin des potiers traditionnels de Margarités (Crète)”⁶⁶ και το άρθρο του Α. Λεοντίδη «Αγγειοπλαστικά κέντρα και περιοδεύοντες τεχνίτες. Η περίπτωση των Μαργαριτών Μυλοποτάμου Ρεθύμνης»⁶⁷. Ακόμη περιλαμβάνονται ένα άρθρο του Χρ. Σκλαβενίτη για την κεραμική της δυτικής Κρήτης «Κεραμικά κέντρα και λαϊκοί αγγειοπλαστες της δυτικής Κρήτης»⁶⁸ καθώς και το άρθρο της Μπ. Ψαροπούλου «Τα κεραμικά εργαστήρια των τελευταίων 100 χρόνων στην Κρήτη».⁶⁹

Το 1999 Η Κατερίνα Κορρέ-Ζωγράφου στο βιβλίο *Τα Κεραμικά του Ελληνικού Χώρου* αφιερώνει ένα κεφάλαιο στην παρουσίαση την νεότερης κεραμικής της Κρήτης. Στο έργο αυτό καταγράφονται οι τύποι των κρητικών αγγείων, οι διαδικασίες κατασκευής, όπτησης και προώθησης των κεραμικών συνδυάζοντας και στοιχεία από τις γραπτές πηγές.⁷⁰

Ο κεραμίστας Χριστόφορος Σκλαβενίτης το 2002 δημοσιεύει το βιβλίο του *Η λαϊκή αγγειοπλαστική στη Δυτική Κρήτη. Οι τελευταίοι αγγειοπλάστες μιλούν για την*

⁶³ Day 2004 105-42, Μανιαδάκης 2012.

⁶⁴ Βαλλιάνος, Παδουβά 1986, 1-139.

⁶⁵ Γαβριλάκη 1996.

⁶⁶ Gouin – Vogt 1996, 55-68.

⁶⁷ Λεοντίδης 1996, 69-78.

⁶⁸ Σκλαβενίτης 1996, 79-100.

⁶⁹ Ψαροπούλου 1996, 101-138.

⁷⁰ Κορρέ-Ζωγράφου 1995,

«παιδεμένη» τέχνη του πηλού. Στο βιβλίο αυτό καταγράφονται αγγειοπλαστικά κέντρα στου νομούς Ρεθύμνου και Χανιών κατά το τέλος του 19ου αιώνα και καθ' όλη τη διάρκεια του 20ού. Επισημαίνονται οι τεχνικές, τα εργαλεία και τα υλικά που χρησιμοποιούσαν οι ντόπιοι αγγειοπλάστες καθώς και τα αγγεία που παρήγαγαν. Το βιβλίο είναι βασισμένο σε προφορικές μαρτυρίες και επιτόπια έρευνα.⁷¹ Ακόμη τα βιβλία *Η παραδοσιακή αγγειοπλαστική τέχνη στο Ρέθυμνο κατά τον 20ο αιώνα. Ιστορία-Εργαστήρια-Τεχνίτες-Προϊόντα*⁷² του Ν. Στρατιδάκη και *Μαργαρίτες Ένα «λουλούδι στην καρδιά της Κρήτης*⁷³ του Μανώλη Γιαννουσάκη παραθέτουν σημαντικές πληροφορίες για την αγγειοπλαστική παράδοση του Ρεθύμνου και των Μαργαριτών αντίστοιχα.

Εξαιρετικής σημασίας για την ιστορία της έρευνας είναι η μελέτη των αποτυπωμάτων των σφραγιδοκυλίνδρων που κοσμούν τα κρητικά πιθάρια των νεότερων χρόνων. Το 1932 ο Giuseppe Gerola, στο έργο του *Monumenti Veneti nell' isola di Creta / ricerche e descrizione fatte dal dottor Giuseppe Gerola per incarico del del R. Istituto* κατέγραψε για πρώτη φορά χαράγματα και αποτυπώματα σφραγιδοκυλίνδρων σε πιθάρια του 16ου και 17ου αιώνα.⁷⁴

Το 1995 ο Χριστόφορος Βαλλιάνος δημοσιεύει το άρθρο του «Κρητικά πιθάρια με διάκοσμο από σφραγιδοκύλινδρο». Στο άρθρο αυτό παρουσιάζονται μια σειρά από αποτυπώματα σφραγιδοκυλίνδρων, που είτε έχουν βρεθεί σε ακέραια πιθάρια, είτε σώζονται αποσπασματικά σε όστρακα. Ο συγγραφέας κατηγοριοποιεί τα σφραγίσματα αυτά με βάση τα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά. Πρόκειται για ένα άρθρο τομή στην μελέτη της νεότερης κρητικής κεραμικής, καθώς ο συγγραφέας προτείνει προέλευση και χρονολόγηση για ορισμένες ομάδες σφραγιδοκυλίνδρων, παραθέτοντας έτσι σημαντικές ενδείξεις για την χρονολόγηση πιθαριών και κατ' επέκταση για την εξελικτική πορεία της πιθοποιίας στην Κρήτη.⁷⁵

Το 2006 δημοσιεύθηκε το άρθρο του Χριστόφορου Σκλαβενίτη «Ενσφράγιση διακόσμηση στην κεραμική των Μαργαριτών». Στο άρθρο αυτό παρουσιάζονται σφραγιδοκύλινδροι με γραφή, με γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα καθώς και δύο σύνολα στρογγυλών εγχάρακτων σφραγίδων. Για τις στρογγυλές σφραγίδες αυτές προτείνεται

⁷¹ Σκλαβενίτης-Χαραλαμπίς 2002.

⁷² Στρατιδάκης 2012.

⁷³ Γιαννουσάκης 2016.

⁷⁴ Gerola 1938, 488-9.

⁷⁵ Βαλλιάνος 1995, 53-73.

από τον Χρ. Σκλαβενίτη μια αρκετά πρώιμη χρονολόγηση από τον 12ο μέχρι τον 14ο αιώνα, για την οποία όμως τα τεκμήρια είναι ελλιπή.⁷⁶

Από αυτή την επισκόπηση δεν θα μπορούσε να λείπει η αναφορά στην μελέτη των γραπτών πηγών και των κειμένων των περιηγητών. Το 1947 ο Νικόλαος Σταυρινίδης δημοσιεύει στο περιοδικό *Κρητικά Χρονικά*⁷⁷, την μετάφραση δυο οθωμανικών εγγράφων, από όπου πληροφορούμαστε την ύπαρξη αγγειοπλαστικής δραστηριότητας στο Θραψανό το 1671. Το 1986 δημοσιεύεται το πολύτομο έργο του Νικόλαου Σταυρινίδη *Μεταφράσεις τουρκικών εγγράφων αφορώντων στην Ιστορία της Κρήτης*, στο οποίο συμπεριλαμβάνονται έγγραφο του 1682 για τους αγγειοπλάστες του Θραψανού.⁷⁸

Το 1987 δημοσιεύθηκε το βιβλίο *Μανόλης Βαρούχας. Νοταριακές πράξεις. Μοναστηράκι Αμαρίου (1597-1613)* από τους Wim Bakker και A. F. van Gemert. Στο βιβλίο αυτό αλλά και σε περιηγητικά κείμενα αναφέρονται οι Μ. Γιανουσάκης, Κ. Κορρέ-Ζωγράφου, Ε. Πέτρακα και Χ. Στρατιδάκης.⁷⁹ Το 2012 η Αγγελική Πανοπούλου δημοσίευσε το άρθρο “Figulini dal casal Thrapsano. Documenti sulla figulina del periodo veneziano a Creta (secoli XVI-XVII)” στο οποίο αναλύοντας τις βενετικές πηγές ανασύρει πληροφορίες για την δραστηριοποίηση των Θραψανιώτων αγγειοπλαστών.⁸⁰ Το 2021 η ιστορικός Α. Πανοπούλου και η αρχαιολόγος Αναστασία Γιαγκάκη, στην ανακοίνωση τοίχου “The archival evidence as a source on the life-cycles of ceramic objects: snapshots from documents on Venetian Crete”, μέσα από τη μελέτη νοταριακών εγγράφων επισημαίνουν την ύπαρξη συγκεκριμένων τύπων αγγείων κατά τη βενετική περίοδο, τη χρήση και την προέλευσή τους.⁸¹

⁷⁶ Σκλαβενίτης 2006, 101-12.

⁷⁷ Σταυρινίδης 1947, 95.

⁷⁸ Σταυρινίδης 1986, 215.

⁷⁹ Ζωγράφου 1999, 305-6, Πέτρακα 2008, 159-63. Στρατιδάκης 2012, 21.

⁸⁰ Panopoulou 2012, 542-5.

⁸¹ Panopoulou – Yangaki 2021.

4. Κατάλογος αγγείων ⁸²

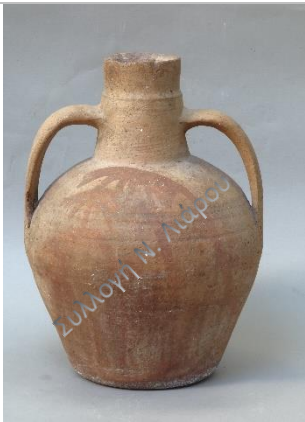
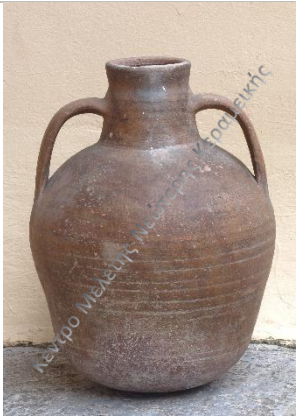
Αριθμός καταλόγου ⁸³	1
Προέλευση	Συλλογή Κέντρου Μελέτης Νεώτερης Κεραμικής
Είδος	Σταμνί ⁸⁴
Διαστάσεις	διάμετρος χείλους: 9 cm διαμόρφωση βάσης: κυρτή ύψος: 37cm
Περιγραφή	Λαήνι από το Κεντρί. Πρόκειται για ένα σταμνί με ωοειδές σχήμα. Η βάση του είναι κυρτή και στο κέντρο έχει ένα κοίλο σημείο, το «αφάλι». Έχει δύο πεπλατυσμένες λαβές που ξεκινούν από το λαιμό και απολήγουν στους ώμους. Φέρει εγχάρακτη κυματοειδή διακόσμηση στους ώμους.
Φωτογραφία	
Αριθμός καταλόγου	2
Προέλευση	Συλλογή Κέντρου Μελέτης Νεώτερης Κεραμικής
Είδος	Λαήνι
Διαστάσεις	διάμετρος χείλους: 7 cm διαμόρφωση βάσης: κυρτή ύψος: 31cm
Περιγραφή	Λαήνι από το Κεντρί με σχεδόν κυλινδρικό σχήμα. Η βάση του είναι κυρτή και στο κέντρο σχηματίζεται μια κοιλότητα, το «αφάλι». Ο λαιμός είναι λεπτός κυλινδρικός και στο πάνω μέρος διευρύνεται σχηματίζοντας το χείλος. Εκατέρωθεν του λαιμού υπάρχουν δύο πεπλατυσμένες λαβές.

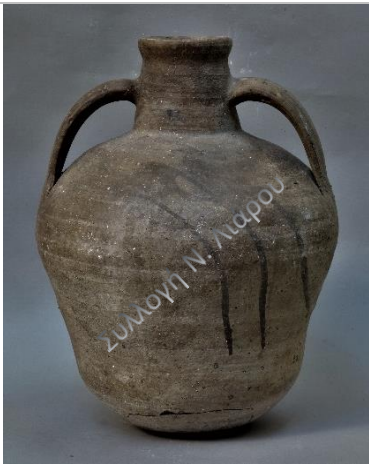

⁸² Το copyright όλων των φωτογραφιών του καταλόγου ανήκει στον Νίκο Λιάρο.

⁸³ Στο εξής οι αναφορές στα αγγεία του καταλόγου θα γίνονται βάσει του αριθμού καταλόγου (αρ. καταλόγου).

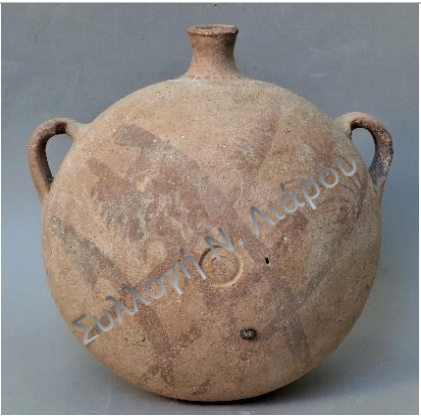

⁸⁴ Για την ονομασία των αγγείων νερού από το Κεντρί βλέπε στο κεφάλαιο 5.2.2.1, σελίδα 59.

Φωτογραφία	
Αριθμός καταλόγου	3
Προέλευση	Ιδιωτική συλλογή Ι. Ιωαννίδη
Είδος	Στάμνα
Διαστάσεις	διάμετρος χείλους: 12 cm διάμετρος βάσης: 20 cm ύψος: 56 cm
Περιγραφή	<p>Στάμνα με ωοειδές σχήμα. Έχει επίπεδη βάση, δύο λαβές και ψηλό κυλινδρικό λαιμό. Η στάμνα φέρει επίθετη διακόσμηση με ζωνάρια, ένα πλατύ στην κοιλιά του αγγείου και ένα στενότερο στο ύψος των ώμων. Πάνω στο ζωνάρια διαφαίνονται λοξές εμπίεστες γραμμές. Το αγγείο περιτρέχουν τρεις εγχάρακτες κυματοειδείς γραμμές, δύο στο σώμα και μία κάτω από τον λαιμό του. Στην μια όψη του αγγείου ανάμεσα στις δυο κυματοειδείς γραμμές υπάρχει εγχάρακτη επιγραφή. Στην επιγραφή διαβάζουμε το όνομα [Γ. Αντωνα(κής) 1894]. Το εγχάρακτο όνομα πιθανότατα είναι του αγγειοπλάστη, ενώ η ημερομηνία είναι ένα τεκμήριο για την χρονολόγηση αντίστοιχων αγγείων στο τέλος του 19ου αιώνα. Με βάση τα τυπολογικά χαρακτηριστικά του αγγείου πιθανολογείται ότι προέρχεται από Θρακιστικό εργαστήριο.</p>
Φωτογραφία	

Αριθμός καταλόγου	4
Προέλευση	Ιδιωτική συλλογή Ν. Λιάρου
Είδος	Στάμνα
Διαστάσεις	διάμετρος χείλους: 7 cm διάμετρος βάσης: 13 cm ύψος: 21cm
Περιγραφή	Στάμνα μικρού μεγέθους από τις Μαργαρίτες. Έχει ωοειδές σχήμα και επίπεδη βάση. Ο λαιμός του αγγείου είναι λεπτός κυλινδρικός και στενεύει στο πάνω μέρος του σχηματίζοντας γωνία. Το χείλος του είναι λεπτό και κάθετο. Από το μέσον του λαιμού ξεκινούν δύο πεπλατυσμένες λαβές. Στις δύο όψεις του το σταμνί κοσμείται με γραπτά αφηρημένα μοτίβα από καστανέρυθρο επίχρισμα.
Φωτογραφία	
Αριθμός καταλόγου	5
Προέλευση	Συλλογή Κέντρου Μελέτης Νεώτερης Κεραμικής
Είδος	Λαήνα
Διαστάσεις	διάμετρος χείλους: 10 cm διαμόρφωση βάσης: κυρτή ύψος: 39 cm
Περιγραφή	Λαήνα με κυρτή βάση που στο κέντρο σχηματίζει κοιλότητα, «τ' αφάλι». Έχει σχεδόν κυλινδρικό σώμα και φέρει δύο πεπλατυσμένες λαβές. Το χείλος είναι κάθετο λεπτό. Το σχήμα του λαιμού και η αφηρημένη γραπτή διακόσμηση με καστανό επίχρισμα παραπέμπουν σε εργαστήριο των Μαργαριτών.
Φωτογραφία	

Αριθμός καταλόγου	6
Προέλευση	Ιδιωτική συλλογή Ν. Λιάρου
Είδος	Λαήνα
Διαστάσεις	διάμετρος χείλους: 9 cm διαμόρφωση βάσης: κυρτή ύψος: 40 cm
Περιγραφή	Λαήνα με κυλινδρικό σώμα που διευρύνεται έντονα στο ύψος των ώμων και έπειτα κλείνει απότομα διαμορφώνοντας τους ώμους και το λαιμό. Στις δύο όψεις του φέρει την γραπτή διακόσμηση των εργαστήριων των Μαργαριτών. Τόσο το χρώμα του πηλού όσο και ένα βαθούλωμα στο σώμα του αγγείου μαρτυρούν πως έχει υποστεί υπερβολική όπτηση.
Φωτογραφία	
Αριθμός καταλόγου	7
Προέλευση	Ιδιωτική συλλογή Ν. Λιάρου
Είδος	Λαήνα
Διαστάσεις	διάμετρος χείλους: 11,5 cm διαμόρφωση βάσης: κυρτή ύψος: 39 cm
Περιγραφή	Λαήνα από τα Νοχιά. Έχει σφαιρική φόρμα. Η βάση του αγγείου είναι κυρτή με αφάλι στο κέντρο. Φέρει δύο πεπλατυσμένες λαβές και χονδρό, τριγωνικό, έξω νεύον χείλος. Το αγγείο είναι διακοσμημένο με χτενωτή διακόσμηση.
Φωτογραφία	

Αριθμός καταλόγου	8
Προέλευση	Ιδιωτική συλλογή Ν. Λιάρου
Είδος	Φλασκί
Διαστάσεις	διάμετρος χείλους: 4 cm διάμετρος τυμπάνου: 30 cm
Περιγραφή	Φλασκί από το Θρασανό. Έχει τις δύο όψεις του αγγείου κυρτές. Στην περίμετρο του αγγείου υπάρχει αυλάκι. Το αγγείο φέρει δύο χονδρές λαβές τοποθετημένες κάθετα. Ο λαιμός φέρει τέσσερις κάθετες νευρώσεις με εγχοπές. Το χείλος είναι χονδρό, κάθετο και αποστρογγυλεμένο. Το αγγείο φέρει εγχάρακτη διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων και φυτικών μοτίβων καθώς και εγχάρακτη επιγραφή [ΜΣ 1922]. Τα αρχικά πιθανόν να είναι το όνομα του αγγειοπλάστη ή του παραγγελιοδότη, ενώ η ημερομηνία ταυτίζεται με το έτος κατασκευής.
Φωτογραφία	
Αριθμός καταλόγου	9
Προέλευση	Ιδιωτική συλλογή Ν. Λιάρου
Είδος	Φλασκί
Διαστάσεις	διάμετρος χείλους: 3,5 cm διάμετρος τυμπάνου: 20,5 cm
Περιγραφή	Φλασκί από τις Μαργαρίτες. Έχει την πρόσθια όψη κυρτή και την οπίσθια επίπεδη. Στο κέντρο της πρόσθιας όψης υπάρχει κοίλο σημείο. Το αγγείο φέρει δύο πεπλατυσμένες λαβές, τοποθετημένες κάθετα. Ο λαιμός είναι λεπτός κυλινδρικός και καταλήγει σε έξω νεύον χείλος. Οι δύο όψεις φέρουν γραπτή διακόσμηση αφηρημένων μοτίβων. Στην πρόσθια όψη υπάρχει μια οπή-σπάσιμο που έχει επισκευαστεί με μολύβι.

Φωτογραφία		
Αριθμός καταλόγου	10	
Προέλευση	Ιδιωτική συλλογή Ι. Ιωαννίδου	
Είδος	Βρυσάκι	
Διαστάσεις	διάμετρος χείλους: 9 cm διάμετρος βάσης: 24 cm ύψος: 29 cm	
Περιγραφή	Βρυσάκι κυλινδρικού σώματος που στενεύει προς τα άνω, με δύο πεπλατυσμένες λαβές στο μέσον του σώματος. Στο ίδιο ύψος, στην πρόσθια όψη σώζεται γέννεση προεξοχής, πιθανόν θήκη για σαπούνι. Στην ίδια όψη, χαμηλά προς τη βάση, υπάρχει η κυκλική οπή, για την κάνουλα, που προεξέχει σχηματίζοντας στόμιο. Η εξωτερική επιφάνεια του αγγείου φέρει χτενωτή και εγχάρακτη διακόσμηση με κυματοειδή και φυλλοειδή μοτίβα.	
Φωτογραφία	 	
Αριθμός καταλόγου	11	
Προέλευση	Ιδιωτική συλλογή Ν. Λιάρου	
Είδος	Μπρίκι	
Διαστάσεις	διάμετρος χείλους: 9,5 cm διάμετρος βάσης: 12 cm ύψος: 31 cm	
Περιγραφή	Μπρίκι από εργαστήριο των Μαργαριτών. Έχει επίπεδη βάση, ωοειδές σώμα και κυλινδρικό λαιμό που διευρύνεται στο πάνω μέρος του σχηματίζοντας το χείλος. Από το μέσον του λαιμού ξεκινά μια πεπλατυσμένη λαβή που καταλήγει στον ώμο του	

	αγγείου. Στην άλλη πλευρά στο ύψος των ώμων είναι τοποθετημένη μια σωληνωτή προχοή. Παρατηρούνται ίχνη από γραπτή διακόσμηση με καστανέρυθρο επίχρυσμα
Φωτογραφία	
Αριθμός καταλόγου	12
Προέλευση	Συλλογή Κέντρου Μελέτης Νεώτερης Κεραμικής
Είδος	Μπρίκα
Διαστάσεις	σωζόμενη διάμετρος χείλους: 9,5 cm διάμετρος βάσης: 24 cm σωζόμενος ύψος: 44 cm
Περιγραφή	Μπρίκα με σχεδόν σφαιρικό, αρκετά πεπλεγμένο, σώμα και επίπεδη βάση. Δεν σώζονται το χείλος και τμήμα του λαιμού του αγγείου. Φέρει δύο πεπλατυσμένες λαβές εκατέρωθεν από τον λαιμό. Κάτω από την αριστερή λαβή σώζεται τμήμα σωληνωτής προχοής.
Φωτογραφία	
Αριθμός καταλόγου	13
Προέλευση	Συλλογή Κέντρου Μελέτης Νεώτερης Κεραμικής
Είδος	Μπρίκα
Διαστάσεις	διάμετρος χείλους: 18 cm διάμετρος βάσης: 25,5 cm ύψος: 60 cm

Περιγραφή	Μπρίκα με ωοειδές σχήμα και επίπεδη βάση. Φέρει δύο πλατιά ζωνάρια, μία πεπλατυσμένη λαβή, κάθετο όρθιο χείλος που δημιουργεί τροπιδωση με τον λαιμό. Σώζεται τμήμα προχοής που φέρει τέσσερα οδοντωτά πτερύγια. Κοσμείται από εγχάρακτη κυματοειδή διακόσμηση στα ζωνάρια και ανάγλυφο κορδόνι στον λαιμό. Χρονολογείται στα μέσα 19ου αιώνα.
Φωτογραφία	
Αριθμός καταλόγου	14
Προέλευση	Συλλογή Κέντρου Μελέτης Νεώτερης Κεραμικής
Είδος	Μπρίκα
Διαστάσεις	διάμετρος χείλους: 15 cm διάμετρος βάσης: 19 cm ύψος: 56 cm
Περιγραφή	Μπρίκα με πεπιεσμένη ωοειδή φόρμα. Το αγγείο έχει αρκετά στενή και επίπεδη βάση. Ο λαιμός του είναι ευρύς, κυλινδρικός και καταλήγει σε κάθετο χείλος. Κάτω από το χείλος υπάρχει επίθετη ταινία πηλού. Στο μέσο του λαιμού ξεκινούν δυο παράλληλες ταινιωτές λαβές, καταλήγουν στο ύψος των ώμων και στην απόληξή τους φέρουν δύο εμπίεστα δακτυλικά αποτυπώματα. Ακριβώς απέναντι από τις λαβές είναι τοποθετημένη σωληνωτή προχοή. Η προχοή φέρει τέσσερα κάθετα στηρίγματα με οδοντωτή ακμή. Το αγγείο φέρει τέσσερα ζωνάρια, διακοσμημένα με εγχάρακτα φυτικά μοτίβα. Ανάμεσα στα ζωνάρια υπάρχουν ζώνες με χτενωτή διακόσμηση επαναλαμβανόμενων ημικυκλίων. Το αγγείο αυτό χρονολογείται στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Η διαμόρφωση του κάθετου χείλους μας παραπέμπουν σε τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά Θραψανιώτικου εργαστηρίου.

Φωτογραφία	
Αριθμός καταλόγου	15
Προέλευση	Συλλογή Κέντρου Μελέτης Νεώτερης Κεραμεικής
Είδος	Μίστατο
Διαστάσεις	διάμετρος χείλους: 22 cm διάμετρος βάσης: 26 cm ύψος: 55 cm
Περιγραφή	Μίστατο με ωσειδές σχήμα. Έχει κυλινδρικό λαιμό που καταλήγει σε χονδρό επίπεδο χείλος. Εκατέρωθεν του λαιμού υπάρχουν δύο πεπλατυσμένες λαβές. Φέρει εγχάρακτη κυματοειδή διακόσμηση, από χτένι. Στο πάνω μέρος του σώματος φέρει μια στρογγυλή οπή σε κάθε όψη. Στην μια όψη η οπή είναι σφραγισμένη με μολύβι.
Φωτογραφία	
Αριθμός καταλόγου	16
Προέλευση	Συλλογή Κέντρου Μελέτης Νεώτερης Κεραμεικής
Είδος	Μίστατο
Διαστάσεις	διάμετρος χείλους: 18 cm διάμετρος βάσης: 18 cm ύψος: 43 cm
Περιγραφή	Μίστατο με απιόσχημη φόρμα. Η βάση του αγγείου είναι επίπεδη. Ο λαιμός του έχει σχήμα ανάποδου κώνου και καταλήγει σε αναδιπλούμενο χείλος. Δυο πεπλατυσμένες λαβές ξεκινούν από το μέσον του λαιμού και καταλήγουν στους ώμους του αγγείου. Στον λαιμό παρατηρούνται εγχάρακτες αυλακώσεις.

Φωτογραφία	
Αριθμός καταλόγου	17
Προέλευση	Συλλογή Κέντρου Μελέτης Νεώτερης Κεραμεικής
Είδος	Μίστατο
Διαστάσεις	διάμετρος χείλους: 16 cm διάμετρος βάσης: 19,8 cm ύψος: 33 cm
Περιγραφή	Μίστατο, το σώμα του έχει σχεδόν ωσειδές σχήμα και η βάση του είναι επίπεδη. Ο λαιμός του είναι κυλινδρικός και το χείλος λεπτό και κάθετο. Δύο λαβές με διπλή νεύρωση είναι τοποθετημένες από το μέσον του λαιμού ως το ύψος της κοιλιάς.
Φωτογραφία	
Αριθμός καταλόγου	18
Προέλευση	Συλλογή Κέντρο Μελέτης Νεώτερης Κεραμεικής
Είδος	Μίστατο
Διαστάσεις	διάμετρος χείλους: 21,5 cm διάμετρος βάσης: 19,5 cm ύψος: 39,3 cm
Περιγραφή	Μίστατο με τροπιδωτό σώμα. Ο λαιμός του αγγείου σχηματίζει ανάποδο κώνο. Το χείλος είναι λεπτό κάθετο. Από το μέσον του λαιμού ως τους ώμους φέρει δύο πεπλατυσμένες λαβές. Στους καταλόγους του ιδρύματος αναφέρεται πως το συγκεκριμένο αγγείο προέρχεται από τα Νοχιά. Η προέλευση του αγγείου έχει ιδιαίτερη σημασία καθώς το αγγείο διαφοροποιείται από τα παραπάνω τόσο στο τυπολογικά χαρακτηριστικά όσο και στη σύσταση του πηλού.

Φωτογραφία		
Αριθμός καταλόγου	19	
Προέλευση	Συλλογή Κέντρου Μελέτης Νεώτερης Κεραμικής	
Είδος	Φρασκή ή μελισσοβρασκή	
Διαστάσεις	διάμετρος χείλους: 44 cm διάμετρος βάσης: 32,5 cm ύψος: 38 cm	
Περιγραφή	Φρασκή ή μελισσοβρασκή είναι ένα καδόσχημο αγγείο με κυλινδρικά τοιχώματα και επίπεδη βάση. Στο κάτω μέρος της πρόσθιας όψης φέρει ελλειπτική οπή. Στο μέσον του αγγείου φέρει δυο ημικυκλικές λαβές οριζόντια τοποθετημένες. Το χείλος είναι επίπεδο και προεξέχον. Πάνω από την οπή φέρει εγχάρακτο σταυρό και τα αρχικά ΙΕΜ, πιθανόν είναι τα αρχικά του αγγειοπλάστη ή του παραγγελιοδότη.	
Φωτογραφία	 	
Αριθμός καταλόγου	20	
Προέλευση	Συλλογή Κέντρου Μελέτης Νεώτερης Κεραμικής	
Είδος	Μελολεκανίδα	
Διαστάσεις	διάμετρος χείλους: 61 cm διάμετρος βάσης: 43 cm ύψος: 13 cm	
Περιγραφή	Μελολεκανίδα με κωνικό σχήμα και επίπεδη βάση. Δύο ταινιωτές λαβές ξεκινούν από το χείλος και καταλήγουν στο μέσον του σώματος. Το χείλος είναι επίπεδο. Στο	

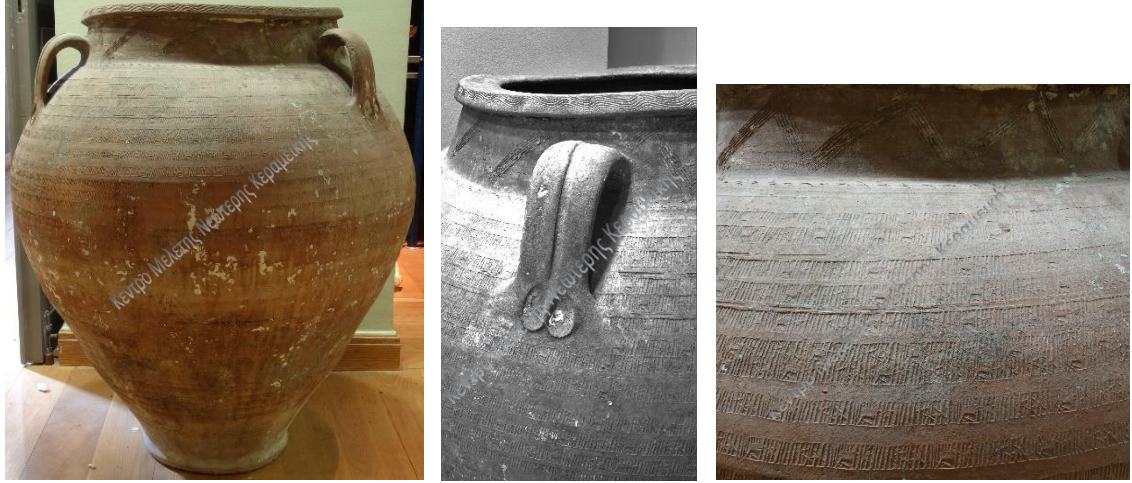

	<p>εσωτερικό φέρει τρία πήλινα στελέχη, κομβία ύψους 2 εκατοστών και διαμέτρου 4 εκατοστών. Στο κέντρο του πυθμένα υπάρχει ένας εγχάρακτος σταυρός και στο κέντρο των κεραιών του υπάρχει μια κυκλική οπή. Στην εξωτερική επιφάνεια του αγγείου εντοπίζεται εγχάρακτη κυματοειδής διακόσμηση.</p>
Φωτογραφία	
Αριθμός καταλόγου	21
Προέλευση	Συλλογή Κέντρου Μελέτης Νεώτερης Κεραμικής
Είδος	Μελολεκανίδα
Διαστάσεις	διάμετρος χείλους: 60 cm διάμετρος βάσης: 50,8 cm ύψος: 14 cm
Περιγραφή	Μελολεκανίδα με κωνικό σχήμα. Φέρει δύο διπλές λαβές που ξεκινούν από το χείλος και καταλήγουν στη βάση. Το χείλος είναι επίπεδο. Στο εσωτερικό φέρει τέσσερα στελέχη, κομβία ύψους 6 εκατοστών και διαμέτρου 5,5 εκατοστών. Το κέντρο πυθμένα είναι διάτρητο, σχηματίζοντας ηθμό, ενώ το στο κέντρο του ηθμού υπάρχει μια μεγαλύτερη οπή. Στην εξωτερική επιφάνεια φέρει εγχάρακτη κυματοειδή διακόσμηση.
Φωτογραφία	
Αριθμός καταλόγου	22
Προέλευση	Συλλογή Κέντρου Μελέτης Νεώτερης Κεραμικής
Είδος	Μελοκούρουπο
Διαστάσεις	διάμετρος χείλους: 15 cm διάμετρος βάσης: 18 cm ύψος: 27 cm

Περιγραφή	Μελοκούρουπο με ωοειδές σχήμα. Η βάση του είναι επίπεδη. Στο μέσον του αγγείου είναι τοποθετημένες δύο πεπλατυσμένες λαβές. Πάνω από τις λαβές υπάρχει επίθετο αυλάκι για νερό. Το χείλος του αγγείου είναι κάθετο χονδρό. Στην εξωτερική επιφάνεια του αυλακιού φέρει εμπίεστη διακόσμηση από χτένι.
Φωτογραφία	
Αριθμός καταλόγου	23
Προέλευση	Συλλογή Κέντρου Μελέτης Νεώτερης Κεραμικής
Είδος	Μελοκούρουπο
Διαστάσεις	διάμετρος χείλους: 27 cm διάμετρος βάσης: 25 cm ύψος: 69 cm
Περιγραφή	Μελοκούρουπο με ωοειδές σχήμα και επίπεδη εξέχουσα βάση. Στο μέσον του αγγείου υπάρχει ζωνάρι με αυλακώσεις. Στο πάνω μέρος του αγγείου είναι τοποθετημένες δύο πεπλατυσμένες λαβές. Πάνω από τις λαβές υπάρχει επίθετο αυλάκι για νερό. Το χείλος του αγγείου είναι χονδρό, επίπεδο και προεξέχον.
Φωτογραφία	
Αριθμός καταλόγου	25
Προέλευση	Συλλογή Κέντρου Μελέτης Νεώτερης Κεραμικής
Είδος	Κουρούπι
Διαστάσεις	διάμετρος χείλους: 17,6 cm διάμετρος βάσης: 16 cm ύψος: 41,5 cm
Περιγραφή	Κουρούπι με τροπιδωτό σχήμα. Το κάτω μέρος του αγγείου έχει σχήμα ανάποδου κώνου. Στη συνέχεια σχηματίζεται τροπίδωση και το πάνω μέρος είναι κωνικό. Έχει δύο

	χονδρές, πεπλατυσμένες λαβές. Το χείλος είναι κάθετο κυλινδρικό. Το αγγείο κοσμείται με χτενωτή, κυματοειδή διακόσμηση. Το εσωτερικό του αγγείου και οι λαβές καλύπτονται από εφυάλωση.
Φωτογραφία	
Αριθμός καταλόγου	26
Προέλευση	Συλλογή Κέντρου Μελέτης Νεώτερης Κεραμικής
Είδος	Κουρούπι
Διαστάσεις	διάμετρος χείλους: 20,5 cm διάμετρος βάσης: 18 cm ύψος: 44,5 cm
Περιγραφή	Κουρούπι με απιόσχημη φόρμα. Στο ύψος των ώμων φέρει δύο χονδρές, πεπλατυσμένες λαβές. Το χείλος είναι χονδρό και επίπεδο. Το αγγείο έχει ίχνη λαδιού που μαρτυρούν την εντατική χρήση του. Στην εξωτερική επιφάνεια φέρει ίχνη από ασβέστη.
Φωτογραφία	
Αριθμός καταλόγου	27
Προέλευση	Ιδιωτική συλλογή Ν. Λιάρου
Είδος	Κουρούπι
Διαστάσεις	διάμετρος χείλους: 16 cm διάμετρος βάσης: cm ύψος: 41 cm
Περιγραφή	Κουρούπι με τροπιδωτό σχήμα. Το αγγείο αυτό στο κάτω μέρος έχει σχήμα ανεστραμμένου κώνου, σχηματίζει τροπιδωση στην κοιλιά και καταλήγει σε επίπεδη

	βάση και στο άνω μέρος έχει σχήμα κωνικό. Στο άνω τμήμα υπάρχουν δύο χονδρές, πεπλατυσμένες λαβές. Το χείλος είναι κάθετο και επίπεδο.
Φωτογραφία	
Αριθμός καταλόγου	28
Προέλευση	Συλλογή Κέντρου Μελέτης Νεώτερης Κεραμικής
Είδος	Πιθάρι
Διαστάσεις	διάμετρος χείλους: 34 cm διάμετρος βάσης: 31 cm ύψος: 61,5 cm
Περιγραφή	Το πιθάρι με ωοειδή σχήμα και επίπεδη βάση. Το αγγείο έχει δύο πεπλατυσμένες λαβές που φέρουν 4 αυλακώσεις. Στην απόληξη της μίας λαβής υπάρχει εγχάρακτη η ημερομηνία 1613, και στην άλλη εγχάρακτα αρχικά [ΜΑ] και δυο ακόμα δυσερμήνευτα σύμβολα. Το χείλος είναι οριζόντιο, επίπεδο και προεξέχον. Κάτω από το χείλος υπάρχει διακοσμητική ζώνη με εγχάρακτα επάλληλα, τρίγωνα, ενώ ακριβώς από κάτω υπάρχει ζώνη με εμπίεστο μοτίβο από οδοντωτό εργαλείο. Σε όλο το σώμα του αγγείου είναι τυπωμένος σφραγιδοκύλινδρος. Τα αποτυπώματα είναι αρκετά φθαρμένα και δυσανάγνωστα, ωστόσο διακρίνονται οι λέξεις [ΜΑΡΚΟ...ΙΧΧΟΝ ΤΕC ΜΤΟΧ ΑΛΦΑ].
Φωτογραφία	
Αριθμός καταλόγου	29

Προέλευση	Συλλογή Κέντρου Μελέτης Νεώτερης Κεραμεικής
Είδος	Πιθάρι
Διαστάσεις	διάμετρος χείλους: 36,5 cm διάμετρος βάσης: 38 cm ύψος: 76 cm
Περιγραφή	Πιθάρι με σχεδόν κυλινδρικό σχήμα. Η βάση του αγγείου είναι επίπεδη. Κάτω από το χείλος φέρει δυο λαβές πεπλατυσμένες με αυλακώσεις που στην απόληξη τους φέρουν εμπίεστο δακτυλικό αποτύπωμα. Το χείλος είναι οριζόντιο, επίπεδο και προεξέχον. Αποτύπωμα σφραγίδας άρτου, με το αρκτικόλεξο [IC X NI K] υπάρχει τυπωμένο σε δύο σημεία στο χείλος και στην απόληξη της μίας λαβής. Κάτω από το χείλος υπάρχει διακοσμητική μία ζώνη με εγχάρακτα τρίγωνα και ακριβώς από κάτω μια ζώνη με εμπίεστα μοτίβα από χτένι. Σε όλο το σώμα του αγγείου παρατηρείται εμπίεστη διακόσμηση, κάθετων παράλληλων γραμμών, από σφραγιδοκύλινδρο.
Φωτογραφία	
Αριθμός καταλόγου	30
Προέλευση	Συλλογή Κέντρου Μελέτης Νεώτερης Κεραμεικής
Είδος	Πιθάρι
Διαστάσεις	διάμετρος χείλους: 52 cm διάμετρος βάσης: 32,5 cm ύψος: 98 cm
Περιγραφή	Πιθάρι με ατρακτοειδές σχήμα. Έχει στενή επίπεδη βάση. Στο άνω μέρος του αγγείου σχηματίζεται χαμηλός, κυλινδρικός λαιμός. Το χείλος είναι πλατύ, επίπεδο και προεξέχον. Το αγγείο φέρει τρεις πεπλατυσμένες λαβές, με αυλάκωση στο κέντρο, που ξεκινούν από το λαιμό και καταλήγουν στο ύψος των ώμων. Στην απόληξη των λαβών υπάρχουν δύο εμπίεστα δακτυλικά αποτυπώματα. Στο χείλος φέρει χτενωτή, κυματοειδή διακόσμηση. Στο λαιμό υπάρχει μια διακοσμητική ζώνη με εγχάρακτα, χτενωτά, συνεχόμενα τρίγωνα και μια δεύτερη ζώνη με εμπίεστα μοτίβα από χτένι. Σε όλο το σώμα φέρει διακόσμηση με σφραγιδοκύλινδρο, με γραμμικά αφηρημένα μοτίβα.

Φωτογραφία	
Αριθμός καταλόγου	31
Προέλευση	Συλλογή Κέντρου Μελέτης Νεώτερης Κεραμικής
Είδος	Πιθάρι
Διαστάσεις	διάμετρος χείλους: 46 cm διάμετρος βάσης: 32 cm ύψος: 80 cm
Περιγραφή	<p>Πιθάρι βαρελόσχημο με επίπεδη βάση. Στο κάτω μέρος του αγγείου υπάρχει κυκλική οπή, που σχηματίζει στόμιο. Στο μέσον του σώματος του αγγείου φέρει δύο παράλληλα ζωνάρια με αυλακώσεις. Στο άνω μέρος του αγγείου είναι τοποθετημένες τρεις πεπλατυσμένες λαβές, με αυλάκωση στο κέντρο. Στην απόληξη των λαβών υπάρχουν δύο εμπίεστα δακτυλικά αποτυπώματα. Το χείλος είναι φαρδύ, επίπεδο και προεξέχον. Στην εξωτερική ακμή του χείλους παρατηρείται εγχάρκτη, κυματοειδής διακόσμηση. Το ίδιο διακοσμητικό στοιχείο επαναλαμβάνεται ακριβώς κάτω από το χείλος. Πάνω από τις λαβές είναι τοποθετημένο επίθετο «μακαρόνι». Το σώμα του αγγείου είναι διακοσμημένο από σφραγιδοκύλινδρο. Στα σφραγίσματα διακρίνεται η φράση [...MASTPO MAVOLI...].</p>
Φωτογραφία	

Αριθμός καταλόγου	32
Προέλευση	Συλλογή Κέντρου Μελέτης Νεώτερης Κεραμικής
Είδος	Πιθάρι
Διαστάσεις	διάμετρος χείλους: 52 cm διάμετρος βάσης: 32,5 cm ύψος: 98 cm
Περιγραφή	Πιθάρι με ωοειδές σχήμα. Η βάση του είναι στενή επίπεδη και το αγγείο διευρύνεται καθ' ύψος. Το αγγείο στο μέσον του σώματος φέρει τρία ζωνάρια με αυλακώσεις. Στο άνω μέρος είναι τοποθετημένες δύο πεπλατυσμένες λαβές με αυλάκωση, που στην απόληξή τους φέρουν δύο εμπίεστα δακτυλικά αποτυπώματα. Το πιθάρι είναι ευρύστομο και έχει κάθετο, επίπεδο χείλος, που νεύει ελαφρώς προς τα έξω. Κάτω από το χείλος παρατηρείται αυλάκωση που τέμνεται από κάθετες εγκοπές. Στο ύψος των λαβών υπάρχουν ορθογώνια σφραγίσματα με μοτίβα χι. Τα σφραγίσματα περιβάλλονται από δύο ζώνες κυματοειδών εγχαραξέων.
Φωτογραφία	
Αριθμός καταλόγου	33
Προέλευση	Ιδιωτική συλλογή Νίκου Λιάρου
Είδος	Πιθάρι
Διαστάσεις	διάμετρος χείλους: 38 cm διάμετρος βάσης: 34 cm ύψος: 95 cm
Περιγραφή	Πιθάρι με ωοειδές σχήμα με επίπεδη βάση. Φέρει δύο φαρδιές, πεπλατυσμένες λαβές με αυλακώσεις. Το χείλος είναι φαρδύ, επίπεδο και προεξέχον. Κάτω από το χείλος υπάρχουν δύο διακοσμητικές ζώνες, μία με χτενωτά τρίγωνα και μια με λοξά, χτενωτά μοτίβα. Το υπόλοιπο αγγείο φέρει εμπίεστα γραμμικά μοτίβα από σφραγιδοκύλινδρο.

Φωτογραφία		
Αριθμός καταλόγου	34	
Προέλευση	Ιδιωτική συλλογή Νίκου Λιάρου	
Είδος	Πιθάρι	
Διαστάσεις	διάμετρος χείλους: 33 cm διάμετρος βάσης: 19 cm ύψος: 76 cm	
Περιγραφή	<p>Πιθάρι με κυλινδρικό σχήμα. Το αγγείο έχει στενή, επίπεδη βάση. Στο κάτω μέρος του αγγείου σχηματίζεται τροπιδώση. Το αγγείο φέρει δύο πεπλατυσμένες λαβές που στην απόληξή τους φέρουν ένα εμπίεστο δακτυλικό αποτύπωμα. Το χείλος του είναι κάθετο και επίπεδο. Κάτω από το χείλος υπάρχει επίθετο «μακαρόνι» πηλού. Στο μέσον περίπου του αγγείου υπάρχει φαρδύ ζωνάρι με αυλακώσεις και λοξές εγκοπές. Το αγγείο είναι διακοσμημένο με χτενωτή διακόσμηση. Επίσης φέρει ζώνη με εγχάρακτα δέντρα, που στις ρίζες τους φέρουν σταυρούς. Σταυροί είναι χαραγμένοι και στις απολήξεις των λαβών.</p>	
Φωτογραφία		
Αριθμός καταλόγου	35	

Προέλευση	Ιδιωτική συλλογή Νίκου Λιάρου
Είδος	Πιθάρι
Διαστάσεις	διάμετρος χείλους: 42 cm διάμετρος βάσης: 29 cm ύψος: 92 cm
Περιγραφή	Πιθάρι με ωοειδές σχήμα. Έχει επίπεδη βάση και στο σώμα φέρει τρία ζωνάρια. Στο πάνω μέρος του αγγείου υπάρχουν τρεις πεπλατυσμένες λαβές, με δύο εμπέστα δακτυλικά αποτυπώματα στην απόληξη τους. Το χείλος είναι κάθετο και επίπεδο. Κάτω από το χείλος υπάρχει επίθετο «μακαρόνι» πηλού. Στο σώμα υπάρχουν αποτυπώματα σφραγιδοκύλινδρου με γεωμετρικά μοτίβα και σταυρούς.
Φωτογραφία	
Αριθμός καταλόγου	36
Προέλευση	Ιδιωτική συλλογή Νίκου Λιάρου
Είδος	Πιθαράκι
Διαστάσεις	διάμετρος χείλους: 27 cm διάμετρος βάσης: 29 cm ύψος: 50 cm
Περιγραφή	Πιθαράκι με ωοειδές σχήμα. Έχει επίπεδη βάση. Κάτω από το χείλος φέρει δύο φαρδιές πεπλατυσμένες αυλακωτές λαβές. Το χείλος του αγγείου είναι φαρδύ, επίπεδο και προεξέχον. Το αγγείο κοσμείται με εμπέστη διακόσμηση στικτών μοτίβων από σφραγιδοκύλινδρο.
Φωτογραφία	

Αριθμός καταλόγου	37
Προέλευση	Ιδιωτική συλλογή Νίκου Λιάρου
Είδος	Πιθάρι
Διαστάσεις	διάμετρος χείλους: 44,5 cm διάμετρος βάσης: 37 cm ύψος: 102 cm
Περιγραφή	Πιθάρι με ατρακτοειδές σχήμα. Το αγγείο έχει στενή επίπεδη βάση. Φέρει τρεις φαρδιές, πεπλατυσμένες, αυλακωτές λαβές. Στην απόληξη της κάθε λαβής υπάρχει εμπίεστο δακτυλικό αποτύπωμα. Το χείλος του αγγείου είναι επίπεδο και προεξέχον. Κάτω από το χείλος υπάρχει διακοσμητική ζώνη με χτενωτά, επαναλαμβανόμενα τρίγωνα. Στο σώμα του πιθαριού και στην εξωτερική ακμή του χείλους υπάρχουν αποτυπώματα ενεπίγραφου σφραγιδοκυλίνδρου, Από την επιγραφή διακρίνεται η φράση: [ΕΓΟ ΜΦ+ ICXN...ΜΕΤΟΧ ΑΛΦΑ]
Φωτογραφία	
Αριθμός καταλόγου	38
Προέλευση	Συλλογή Κέντρου Μελέτης Νεώτερης Κεραμικής
Είδος	Λεκάνη
Διαστάσεις	διάμετρος χείλους: 67 cm διάμετρος βάσης: 20,5 cm ύψος: 52,5 cm
Περιγραφή	Λεκάνη κωνικού σχήματος και επίπεδη βάση, με δύο διπλές, πεπλατυσμένες λαβές, που ξεκινούν από το χείλος και καταλήγουν στο μέσον του σώματος. Το χείλος είναι επίπεδο και προεξέχον. Στη εξωτερική επιφάνεια του αγγείου φέρει εγχάρακτη, κυματοειδή διακόσμηση.
Φωτογραφία	

5. Η κεραμική της Κρήτης

5.1 Τεχνολογία

5.1.1 Η παραγωγή πιθαριών από θραψανιώτες αγγειοπλάστες

Τα αποθηκευτικά αγγεία αποτελούν ένα σημαντικό μέρος της παραγωγής κεραμικής στην Κρήτη κατά τους νεότερους χρόνους, και τα πιθάρια μια κυρίαρχη φόρμα που επηρεάζει και εμπνέει ακόμη τους σύγχρονους Κρητικούς αγγειοπλάστες. Το χωριό Θραψανό στον νομό Ηρακλείου και το χωριό Μαργαρίτες στον νομό Ρεθύμνου έχουν μια μακρά ιστορία στην άσκηση της κεραμικής τέχνης και ξεχωρίζουν για την πιθοποιία.

Η παραγωγή πιθαριών από Θραψανιώτες αγγειοπλάστες και η συντεχνιακή τους οργάνωση καταγράφηκε και μελετήθηκε ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα από τον αρχαιολόγο Στέφανο Ξανθουδίδη.⁸⁵ Ωστόσο η μελέτη της Μαρίας Βογιατζόγλου, *Τα πιθάρια στο Θραψανό της Κρήτης η τεχνική και οι συντεχνίες των πιθαράδων* υπήρξε καθοριστική για την έρευνα της νεότερης κρητικής κεραμικής και πολλές μεταγενέστερες μελέτες βασίσθηκαν σε αυτή. Από το έργο αυτό αντλείται πληθώρα πληροφοριών και η ορολογία στην τοπική διάλεκτο που συμπεριλαμβάνονται στο παρόν κεφάλαιο.⁸⁶

Η παραγωγή των πιθαριών γινόταν τόσο σε εργαστήρια μέσα στο χωριό Θραψανό, όσο και σε πρόχειρα εργαστήρια, που στήνονταν από περιοδεύοντες αγγειοπλάστες σε όλο το νησί.⁸⁷ Η εποχική μετακίνηση των Θραψανιωτών αγγειοπλαστών, από το Μάιο έως τον Σεπτέμβριο, σε διάφορα μέρη του νησιού και η επί τόπου οργάνωση υπαίθριων εργαστηρίων ονομαζόταν «βεντέμα» και οι συμμετέχοντες ««βεντεμάροι»». Οι αγγειοπλάστες οργανώνονταν σε ομάδες, τα «τακίμια», απαρτιζόμενες συνήθως από έξι άτομα.⁸⁸

Ένα άγραφο σύστημα κανόνων καθόριζε την ιεραρχία της ομάδας, τις εργασίες του κάθε μέλους, το ωράριο, την αμοιβή τους, την διαχείριση των κοινών εξόδων ακόμα και το φαγητό. Κατά τη διάρκεια της «βεντέμας» το κάθε μέλος της ομάδας είχε διακριτό ρόλο.⁸⁹ Ο «μάστορας» ήταν ο επικεφαλής. Όριζε την περιοχή που θα πήγαινε

⁸⁵ Xanthoudides 1927, 111-28.

⁸⁶ Βογιατζόγλου 1972, 1-110.

⁸⁷ Γιαννοπούλου – Γρατσία (2000, 76-91) για την κατανομή των βεντεμάρικων εργαστηρίων στην Κρήτη κατά τον 19ο και 20ό αιώνα.

⁸⁸ Βογιατζόγλου 1972, 9, Βογιατζόγλου-Σακελλαροπούλου 2009, 170, Ψαροπούλου 1985, 177-9, Ψαροπούλου – Σημαντηράκης 2007, 24-5.

⁸⁹ Βογιατζόγλου-Σακελλαροπούλου 2009, 166-7, 176-7.

το «τακίμι», μίσθωνε το κτήμα όπου θα στηνόταν το εργαστήριο και έβρισκε τα υπόλοιπα μέλη της ομάδας. Αυτός διαχειριζόταν τα οικονομικά και ήταν υπεύθυνος για την συμπεριφορά των υπόλοιπων μελών. Ο μάστορας ήταν αυτός που κατασκεύαζε τα πιθάρια.⁹⁰ Τα άλλα μέλη του «τακιμιού» ήταν οι βοηθοί, οι λεγόμενοι «πουργοί». Ο «σοτομάστορας» ετοίμαζε τον πηλό που χρειαζόταν για κάθε στάδιο κατασκευής του πιθαριού και το τοποθετούσε πάνω στο υπό κατασκευή αγγείο για να το επεξεργαστεί στη συνέχεια ο μάστορας. Σε κάποιες περιπτώσεις ο «σοτομάστορας» δούλευε σε ποδοκίνητο τροχό που ήταν τοποθετημένος μέσα σε κάποια καλύβα. (Εικ. 1, 2) Έτσι ταυτόχρονα με τα πιθάρια παράγονταν μικρότερου μεγέθους χρηστικά αγγεία. Ο «τροχάρης» δούλευε μαζί με τον μάστορα. (Εικ. 3) Καθισμένος μέσα στον λάκκο γύριζε τον χειροκίνητο τροχό, πάνω στον οποίο κατασκευαζόταν το πιθάρι. Ο «καμινάρης», που πολλές φορές ταυτίζεται με τον «τροχάρη», ήταν αυτός που φρόντιζε για την μεταφορά και την τοποθέτηση των αγγείων στο καμίνι, τη σφράγιση του καμινιού και για τη διαδικασία της όπτησης. Ο «χωματάς» ήταν επωμισμένος με τον εντοπισμό και την μεταφορά των αργιλοχωμάτων στο χώρο του εργαστηρίου και την επεξεργασία τους, το «κοπάνισμα» και το «κοσκίνισμα». Ο «ξυλάς» συνέλλεγε την καύσιμη ύλη και την μετέφερε στο χώρο του εργαστηρίου και ο «κουβαλητής» ήταν αυτός που μετέφερε με το ζώο του «μάστορα» τα φορτία χώματος και ξυλείας καθώς και τα προς πώληση αγγεία. Οι «βεντεμάροι», εκτός από τον «κουβαλητή» είχαν ο καθένας το ζώο του και μετέφεραν από το σπίτι, τα προσωπικά τους αντικείμενα, ρουχισμό, παξιμάδια και εργαλεία.⁹¹

Το υπαίθριο εργαστήριο στηνόταν σε κάποιο χωράφι που είχε νοικιάσει ο μάστορας πριν την έναρξη της βεντέμας. Η επιλογή του τόπου γινόταν με κριτήρια την προσβασιμότητα στις πρώτες ύλες, άργιλο, νερό και καύσιμη ύλη, αλλά και τη ζήτηση για κεραμικά στην περιοχή. Άλλωστε στην Κρήτη, η λέξη βεντέμα χρησιμοποιούνταν για να δείξει την καλή σοδειά των ελαιοπαραγωγών που συνεπαγόταν και αυξημένη ζήτηση πιθαριών.⁹² Κατά την εγκατάστασή τους τα μέλη του «τακιμιού» κατασκεύαζαν πρόχειρες καλύβες, τοποθετούσαν τα τροχιά και έχτιζαν το καμίνι. Σε κάποιες περιπτώσεις εγκαθίσταντο σε χωράφι όπου υπήρχε καμίνι, που είχαν χτίσει οι ίδιοι ή

⁹⁰ Βογιατζόγλου 1972, 9, Βογιατζόγλου-Σακελλατοπούλου, 2009, 173-4, Ψαροπούλου – Σημαντηράκης 2007, 26-8.

⁹¹ Αικατερινίδης 1969, 7, Βογιατζόγλου 1972, 9-10, Βογιατζόγλου-Σακελλαροπούλου 2009, 173, Ψαροπούλου 1985, 177-81, Ψαροπούλου – Σημαντηράκης 2007, 26-8.

⁹² Ψαροπούλου-Σημαντηράκης 2007, 24.

άλλοι «βεντεμάροι» παλαιότερα και τότε έκαναν τις αναγκαίες επισκευές στον κλίβανο.⁹³

Ο πηλός που χρησιμοποιούνταν για την παραγωγή των πιθαριών ήταν ένα μείγμα κόκκινης, λεπτόκοκκης αργίλου, το «πιθαρόχωμα», με ένα άλλο είδος χονδρόκοκκης αργίλου χαμηλότερης πλαστικότητας αλλά καλύτερης αντοχής στις θερμικές μεταβολές, τη «λεπίδα». Τα ποσοστά ανάμειξης των δύο υλικών υπαγορευόταν από τη σύσταση των χωμάτων κάθε περιοχής. Για την εξόρυξη του χώματος χρησιμοποιούσαν την «σκαλίδα» και ένα είδος φτυαριού την «παλάμη». (Εικ. 4) Τα χώματα μετά την εξόρυξή τους μεταφέρονταν στο εργαστήριο, όπου «κοπανίζονταν» και «κοσκινίζονταν». (Εικ. 5) Με ένα ξύλο σε σχήμα γάμα, τον κόπανο έσπαγαν τους σβόλους χώματος και το περνούσαν από κόσκινο. Στη συνέχεια παρασκευαζόταν ο πηλός από τον «μάστορα», τον «σοτομάστορα», τον «τροχάρη» και σε ορισμένες περιπτώσεις από τον «χωματά». ⁹⁴

Στην μεγαλύτερη καλύβα, την «απλωταρέα», πάνω στο χωμάτινο δάπεδο, δημιουργούσαν ένα σωρό από στεγνό πιθαρόχωμα με έναν λάκκο στο κέντρο του. Το ξημέρωμα τις επομένης γινόταν η ανάμειξη των υλικών, «το μάλαμα του πηλού». Η παρασκευή του πηλού γινόταν σε επτά στάδια και οι «βεντεμάροι» ακολουθούσαν τυποποιημένες κινήσεις.⁹⁵ Αρχικά, γέμιζαν τον λάκκο με νερό και σταδιακά έριχναν στεγνό χόμα από το σωρό μέσα στον λάκκο. Έπειτα κάθε μέλος έπαιρνε με το χέρι κομμάτια λάσπης από το σωρό, αναποδογύριζαν τον πηλό και τον πετούσαν φτιάχνοντας ο καθένας ένα μικρότερο σωρό. Στη συνέχεια κάθε «βεντεμάρος» πατούσε τον σωρό του διαγράφοντας μια σπειροειδή κίνηση από την περιφέρεια προς το κέντρο του σωρού. (Εικ. 6) Έπειτα κάθε ένας με κοφτές κινήσεις των χεριών έπλαθε τον πηλό σε μπάλες και τις πετούσε έξω από το σωρό του. Στο κέντρο της «απλωταρέας» πάνω σε μια λινάτσα, οι «βεντεμάροι» πετούσαν τις μπάλες, ενώ ο ένας εξ αυτών πατούσε τον πηλό με την ίδια σπειροειδή κίνηση που αναφέρθηκε παραπάνω. Ύστερα κάθε ένας τους έκοβε μπάλες πηλού και σχημάτιζε ένα μικρότερο σωρό. Επαναλάμβαναν την κίνηση με τα πόδια, πατώντας τον σωρό τους και έπλαθαν πάλι σε μπάλες τον πηλό πετώντας τις έξω από το σωρό τους. Έπειτα έστρωναν μια λινάτσα στο κέντρο της καλύβας και πετούσαν χτυπώντας, τις μπάλες στο κέντρο τις λινάτσας, ενώ ένας

⁹³ Βογιατζόγλου 1972, 11, Βογιατζόγλου-Σακελλαροπούλου 2009 174, Ψαροπούλου 1985, 177-9, Ψαροπούλου – Σημαντηράκης 2007, 30.

⁹⁴ Βαλλιάνος – Παδουβά 1986, 76, Βογιατζόγλου 1972, 19, Ψαροπούλου 1985, 182-3, Ψαροπούλου – Σημαντηράκης, 2007, 40-1.

⁹⁵ Βογιατζόγλου 1972, 19, Ψαροπούλου 1985, 180-1.

«βεντεμάρος» πατούσε τον πηλό ανά δύο ή τρεις μπάλες κάνοντας την σπειροειδή κίνηση. Αφού τελείωναν όλες οι μπάλες, οι «βεντεμάροι» έκοβαν πηλό από την περιφέρεια του σωρού και τον χτυπούσαν στο κέντρο του. Ταυτόχρονα ο άλλος που πατούσε τον πηλό, τώρα τον ίσιωνε εξωτερικά, σχηματίζοντας ένα λόφο, τον «κουμπέ». Ακολούθως, όλοι οι «βεντεμάροι» ίσιωναν και έβρεχαν τις πλευρές του λόφου. Στο τέλος της διαδικασίας η Μ. Βογιατζόγλου αναφέρει πως γινόταν η εξής συμβολική πράξη: χάρασσαν με τα δάχτυλα ένα σταυρό, έλεγαν τη φράση «Σταυρού βοήθεια» και έριχναν στο κέντρο του σταυρού τον πηλό που είχε απομείνει στο χέρια τους, το λεγόμενο «προζύμι». Ύστερα σκέπαζαν τον πηλό με λινάτσες. Κάθε μέρα ετοιμάζαν τον πηλό που θα χρειαζόταν για την παραγωγή της ημέρας. Αντιστοιχούσαν περίπου εξακόσια κιλά πηλού για την κατασκευή δέκα πιθαριών.⁹⁶

Η κατασκευή των πιθαριών γινόταν με τη χρήση χαμηλών χειροκίνητων τροχών, τα «τροχιά». (Εικ. 7) Πριν την έναρξη των εργασιών, τα μέλη του «τακιμιού» κατασκεύαζαν έναν λάκκο όπου στήνονταν τα «τροχιά», ο λεγόμενος «τροχόλακκος». Ο τροχόλακκος στη μια πλευρά του είχε εναλλάξ ορθογώνιες εσοχές και τμήματα συμπαγούς χώματος. (Εικ. 8, 9) Οι ορθογώνιες εσοχές, οι «παραστιές», ήταν οι θέσεις που αντιστοιχούσαν τα τροχιά. Συνήθως ένας «τροχόλακκος» είχε δέκα έως δεκαέξι θέσεις. Στην πλευρά του λάκκου με τις «παραστιές» τοποθετούνταν ένα μακρύ ενιαίο ξύλο, το «σταυροσάνιδο». Το «σταυροσάνιδο», στη θέση κάθε «παραστιάς» είχε μια οπή τετράγωνης διατομής, από όπου περνούσε ο κάθετος άξονας του «τροχιού».

Το «τροχί» απαρτίζεται από ένα κάθετο ξύλινο άξονα, το «αδράχτι». (Εικ. 10) Στο κάτω τμήμα του έχει μια σιδερένια απόληξη, τον «μοχλό». Ο «μοχλός» στηρίζεται στο «πλιθί», μια πέτρινη ή σιδερένια πλάκα που είναι η βάση του «τροχιού». Το «αδράχτι» περνάει μέσα από την οπή του «σταυροσάνιδου» και στο σημείο αυτό, που ονομάζεται «μπόξα», είναι επενδεδυμένο με ύφασμα και λάδι, διευκολύνοντας έτσι την περιστροφή του τροχιού. Δυο ξύλινες σφήνες, οι «κατίνες» εφαρμόζονται στην οπή, παράλληλα με την επιφάνεια του «σταυροσάνιδου» και στηρίζουν το αδράχτι. Το επάνω τμήμα του αδραχτιού περνάει από το κέντρο ενός ξύλινου δίσκου, την «κεφαλάρα». Επάνω στην «κεφαλάρα», τοποθετούσαν έναν πήλινο δίσκο την «πλάκα», όπου κατασκεύαζαν το

⁹⁶ Βογιατζόγλου 1972, 20-3, Βογιατζόγλου-Σακελλαροπούλου 2009, 177-81, Xanthoudides 1927, 126, Ψαροπούλου- Σημαντηράκης 2007, 42-6.

πιθάρι. Στο μέσο περίπου του «αδραχτιού», και κάθετα σε αυτό εφαρμόζονταν, οι «περόνες», οι λαβές με τις οποίες ο «τροχάρης» έδινε την περιστροφική κίνηση.⁹⁷

Κατά τη διάρκεια μια εργάσιμης ημέρας σε κάθε «τροχί» κατασκευαζόταν ένα πιθάρι. Ο «στοτομάστορας» έκοβε πηλό από τον σωρό, χρησιμοποιώντας το εσωτερικό της παλάμης του. Ύστερα χτύπαγε τον πηλό ανάμεσα στο χέρι του, δίνοντάς του κυλινδρικό σχήμα και αφήνοντας το βάρος του υλικού να σχηματίσει μια λωρίδα μαλακού πηλού, τον «βώλο». Ένα μεγάλο πιθάρι χτιζόταν συνήθως σε έξι κατασκευαστικά στάδια, τις «στομωσιές». Κάθε «στομωσιά» χρειαζόταν διαφορετικό αριθμό «βώλων», είχε διαφορετική ονομασία, διαφορετικό ύψος και διάμετρο. (Εικ. 11) Το πιθάρι ξεκινούσε με το «φύτεμα». Στη συνέχεια γίνονταν η «πρώτη στομωσιά», η «στρογγυλή», η «ντρετή», η «μεγάλη» και η τελευταία «τ' αχείλη». Μετά την ολοκλήρωση του αγγείου, στην τελευταία στομωσιά κολλούσαν τις λαβές, «τ' αυθιά».⁹⁸

Η κατασκευή των πιθαριών γινόταν με μια αλληλουχία τυποποιημένων κινήσεων. Το πρώτο στάδιο κατασκευής είναι η βάση του πιθαριού. Ο «στοτομάστορας» στρώνει πάνω στην πλάκα, στεγνό χοντρόκοκκο «πιθαρόχωμα», τα «σκύβαλα». Στη συνέχεια τοποθετεί μια μπάλα πηλού και χτυπώντας τη της δίνει μορφή πίτας. Αυτό ονομάζεται «μπάτος». Ο «στοτομάστορας» γυρίζει το «τροχί» με το πόδι και ταυτόχρονα χτυπά τον «μπάτο» με την εξωτερική μεριά της παλάμης, μέχρι να φτάσει σε πάχος 1,5 εκατοστού. Ακολουθεί το «φύτεμα», δύο βώλοι πηλού τοποθετούνται περιμετρικά του «μπάτου». Η κόλλησή τους γίνεται χωρίς τη χρήση νερού. Ο «στοτομάστορας» δουλεύοντας λοξά, με τον λυγισμένο δεξί δείκτη και τον δεξί αντίχειρα ανεβάζει τον πηλό από κάτω προς τα πάνω. Η κίνηση αυτή ονομάζεται «άρμεγμα».⁹⁹ (Εικ. 12)

Τις μετέπειτα κινήσεις τις κάνει ο «μάστορας», ενώ ο «τροχάρης» γυρίζει το «τροχί». Ο «μάστορας» δένει έναν σπάγκο, γύρω από το αγγείο, στο σημείο ένωσής του με τον «μπάτο». Στη συνέχεια βρέχει τον «βώλο», τον κλείνει μέσα στην παλάμη του και τον ισιώνει, διαμορφώνοντάς τον ως στεφάνι. Η επόμενη κίνηση είναι το «μεσοδαχτύλιασμα». Ο «μάστορας» τοποθετεί ανάμεσα στο δάχτυλά του το στεφάνι του πηλού, το ισιώνει και το «κεντράρει». Ακολουθεί το «κότσι», στην κίνηση αυτή ο «μάστορας» τοποθετεί του λυγισμένους δείκτες του εσωτερικά και εξωτερικά του

⁹⁷ Αικατερινίδης 1969, 8, Βογιατζόγλου 1972, 28, 32-5, 80, Βογιατζόγλου-Σακελλαροπούλου 2009, 187-8, Xanthoudides 1927, 121-3, Ψαροπούλου – Σημαντηράκης 2007, 46-8.

⁹⁸ Αικατερινίδης 1969, 8-9, Βαλλιάνος – Παδουβά 1986, 82-4, Βογιατζόγλου 1972, 59-60, Βογιατζόγλου-Σακελλαροπούλου 2009, 189-91, Ψαροπούλου – Σημαντηράκης 2007, 48-9.

⁹⁹ Βαλλιάνος – Παδουβά 1986, 85-7, Βογιατζόγλου 1972, 60,68,71, Βογιατζόγλου-Σακελλαροπούλου 2009, 192, Xanthoudides 1927, 124-6.

αγγείου. Πιέζει ανάμεσα στους δείχτες του τον πηλό λεπταίνοντας και σηκώνοντάς τον προς τα επάνω. Έτσι δημιουργούνται τα τοιχώματα του αγγείου. Στο σημείο αυτό ο «τροχάρης» και ο «μάστορας» αφαιρούν τον σπάγκο, που είχαν δέσει πρωτύτερα.¹⁰⁰

Έστερα ο μάστορας πιέζει ξανά τα τοιχώματα με τον δείκτη εσωτερικά και μια ξύλινη γλυφίδα εξωτερικά, η κίνηση αυτή ονομάζεται «ξύλο». Το επόμενο στάδιο είναι το «σογξύλιασμα», όπου ο μάστορας επαναλαμβάνει την κίνηση «ξύλο» διαμορφώνοντας την τελική καμπύλη της «στομωσιάς». Μετά το «σογξύλιασμα» εφαρμόζεται στο πιθάρι ένα κομμάτι αραιού πηλού, ο «ζωναροπηλός». Ο «σοτομάστορας» γυρίζει το «τροχί» με το πόδι και πιέζει με το δεξί του χέρι το «ζωναροπηλό» στο σημείο που ενώνονται οι «στομωσιές». Ο «μάστορας» με ένα βρεγμένο σφουγγάρι λειαίνει τον ζωναροπηλό και δημιουργεί σε αυτόν δύο παράλληλα αυλάκια διαμορφώνοντας έτσι το «ζωνάρι».¹⁰¹

Για την έναρξη της επόμενης «στομωσιάς» ο «σοτομάστορας» με το αριστερό χέρι κρατάει το βόλο ακουμπώντας τη μια άκρη πάνω στα χείλη του κατώτερου ήδη διαμορφωμένου αγγείου. Με το δεξί χέρι, με τη χούφτα και τον αντίχειρα, πιέζει τον πηλό προς τα κάτω. Ταυτόχρονα με την εξωτερική πλευρά του δεξιού δείκτη κολλάει τον πηλό στην προηγούμενη «στομωσιά» κάνοντας μια λοξή κίνηση με φορά από πάνω προς τα κάτω. Η κίνηση αυτή λέγεται «ντύσιμο». (Εικ. 13) Έπειτα γίνεται ξανά το «άρμεγμα», όπως αναφέρθηκε παραπάνω και στη συνέχεια ο «μάστορας» με τον «τροχάρη» επαναλαμβάνουν τις κινήσεις τους.¹⁰²

Μετά από κάθε στάδιο κατασκευής ο «μάστορας» και ο «τροχάρης» μετακινούνταν στο επόμενο «τροχί». Με τον τρόπο αυτό κάθε στάδιο του αγγείου στέγνωνε διαφορετικά, οπότε μπορούσε να αντέξει το βάρος της επόμενης «στομωσιάς» και αποφεύγονταν ραγίσματα από τη συστολή του πηλού.¹⁰³ Με το σύστημα αυτό στο τέλος κάθε ημέρας κατασκευάζονταν τόσα πιθάρια όσα και τα τροχιά. Τα πιθάρια αφήνονταν να στεγνώσουν επάνω στα τροχιά και την επόμενη μέρα μεταφέρονταν πίσω από τον «τροχολάκκο». Κάθε νέα σειρά πιθαριών μεταφερόταν πίσω από την πλάτη του «τροχάρη» και η παλαιότερη παραπίσω.¹⁰⁴ (Εικ. 8, 9)

¹⁰⁰ Βαλλιάνος – Παδουβά 1986, 87-9, Βογιατζόγλου 1972, 68-75, Xanthoudides 1927, 124-6, Ψαροπούλου 1985, 183.

¹⁰¹ Βαλλιάνος – Παδουβά 1986, 89-97, Βογιατζόγλου 1972, 68-75.

¹⁰² Βογιατζόγλου-Σακελλαροπούλου 2009, 192-4.

¹⁰³ Βογιατζόγλου-Σακελλαροπούλου 2009, 168-9.

¹⁰⁴ Βογιατζόγλου-Σακελλαροπούλου 2009, 196.

Με την εγκατάστασή τους οι «βεντεμάροι» φρόντιζαν να χτίσουν το καμίνι, ή να το επισκευάσουν αν προϋπήρχε στο χωράφι. Ορισμένες φορές ένα καμίνι χρησιμοποιούνταν από δύο διαφορετικά τακίμια.¹⁰⁵ Τα καμίνια στην Κρήτη όπως καταγράφηκαν από τις αρχές του 20ού αιώνα ανήκουν στον τύπο του κατακόρυφου κλιβάνου ανοδικής πυράς. Έχουν κυλινδρική κάτοψη και χωρίζονται σε δύο ορόφους. (Εικ. 14, 15)

Ο κάτω όροφος είναι υπόγειος και αποτελεί τον χώρο καύσης. Στην Κρήτη ονομάζεται «βοθρί». Το «βοθρί» έχει χωμάτινο δάπεδο. Σε αυτό εδράζεται μια χτιστή κολώνα που χωρίζει το «βοθρί» σε δύο μέρη. Μια χτιστή διάτρητη επιφάνεια, ο «μπάτος», διαχωρίζει τους δυο ορόφους του καμινιού επιτρέποντας την διακίνηση του θερμού αέρα και της φλόγας. Στο «βοθρί» υπάρχει ένα άνοιγμα ο «πόρος» από όπου ο «καμινάρης» προμήθευε το καμίνι με την καύσιμη ύλη. Από τον «πόρο» ανοιγόταν ένας λοξός, ανηφορικός δρομίσκος που οδηγούσε στην επιφάνεια του εδάφους, το «ξωπόρι».

Ο δεύτερος όροφος του καμινιού εδράζεται στο «μπάτο», υψώνεται πάνω από την επιφάνεια της γης και αποτελεί τον θάλαμο όπτησης. Στην περίμετρο του τοίχου του θαλάμου όπτησης αφήνεται ένα άνοιγμα, η «καμινωσά», από όπου διέρχονταν οι «βεντεμάροι» για την τοποθέτηση των αγγείων πριν το ψήσιμο, και έπειτα για το άδειασμα του καμινιού.¹⁰⁶

Για το χτίσιμο του καμινιού οι «βεντεμάροι» είτε έσκαβαν ολόκληρη την περίμετρο του καμινιού, είτε το τοποθετούσαν σε κάποια πλαγιά και έχτιζαν μόνο την μια πλευρά του. Δομικά υλικά για το χτίσιμο του καμινιού ήταν ένα είδος σκληρή πέτρας, οι «δρακονόπετρες», οι «πλίθοι», φτιαγμένοι από χώμα και άχυρα, η λάσπη και ένας πυρίμαχος πηλός, ο «τσίγγουνας». Οι «βεντεμάροι» αφού έσκαβαν τον κύλινδρο του καμινιού, έχτιζαν την «κολώνα» με οχτώ κυκλικούς «πλίθους» διαμέτρου 32 με 35 εκατοστών. Πάνω στον όγδοο πλίθου τοποθετούσαν μια μικρότερης διαμέτρου πέτρα, την «αμμουδάρα».¹⁰⁷

Έπειτα γινόταν η κατασκευή της διάτρητης εσχάρας, του «μπάτου». Στα σκαμμένα τοιχώματα του καμινιού ανοίγονταν οι «φωλιές», τα βαθουλώματα όπου στηριζόταν ο «μπάτος». Δύο μακρόστενοι πλίθοι τοποθετούνταν σε δύο «φωλιές» συγκλίνοντας προς το εσωτερικό του καμινιού. Στο σημείο που ενώνονταν οι δύο πλίθοι στηριζόταν

¹⁰⁵ Βογιατζόγλου 1972, 12.

¹⁰⁶ Βαλλιάνος – Παδουβά 1986, 100, Βογιατζόγλου 1972, 85, Βογιατζόγλου-Σακελλαροπούλου 2009, 199-200, Ψαροπούλου – Σημαντηράκης 2007, 66-7.

¹⁰⁷ Βογιατζόγλου 1972, 88, Xanthoudides 1927, 126-7, Ψαροπούλου – Σημαντηράκης 2007, 66-7.

από ένα τρίτο, μακρύτερο πλίο, ο οποίος ακουμπούσε με την άλλη άκρη του πάνω στον όγδοο πλίο της «κολόνας» γύρω από την «αμμουδάρα». Το σημείο ένωσης των τριών πλίων ονομάζεται «τσατί». (Εικ. 16) Για την δημιουργία του «τσατιού» τρεις «βεντεμάροι» στήριζαν ο κάθε ένας έναν πλίο στον ώμο του, ενώ ένας τέταρτος «βεντεμάρος» έριχνε λάσπη στις ενώσεις των πλίων. Το «τσατί» είναι σε ψηλότερο σημείο από αυτό που εδράζονται οι πλίοι δημιουργώντας ένα τόξο. Η διαδικασία αυτή επαναλαμβανόταν σε όλη την περίμετρο του καμινιού. Όταν είχε ολοκληρωθεί ο σκελετός του «μπάτου», γέμιζαν τα κενά με μικρότερους πλίους και «λάσπη». Η διαδικασία αυτή λεγόταν «καλντερίμι».¹⁰⁸

Στη νωπή λάσπη στερεώνονταν ξύλα και ανοίγονταν οι «αφανοί», οι οπές του «μπάτου» που επέτρεπαν στις φλόγες και στον θερμό αέρα να ανεβαίνουν από τον χώρο καύσης προς τον χώρο όπτησης. Οι «αφανοί» περιμετρικά των τοιχωμάτων του καμινιού είχαν μεγαλύτερη διάμετρο από τους υπόλοιπους και κάθετη διατομή. Αντίθετα οι «αφανοί» περιμετρικά της «κολόνας» είχαν μικρότερη διάμετρο και λοξή διατομή. Ακόμη στην επιφάνεια του «μπάτου» ανοίγονταν επιπλέον «αφανοί». Η κατασκευή του «μπάτου» γινόταν σταδιακά, αφήνοντας χρόνο να στεγνώνει η λάσπη που έμπαινε για την ένωση των πλίων. Τέλος οι «βεντεμάροι» έχριζαν τον «μπάτο» και την «κολόνα» με πυρίμαχο πηλό, που ονόμαζαν «τσίγγουνα».¹⁰⁹ (Εικ. 17)

Το υπόλοιπο καμίνι χτιζόταν με μικρού μεγέθους πέτρες, τις «δρακονόπετρες». Για την τοιχοποιία δεν χρησιμοποιούνταν κανένα συνδετικό υλικό μόνο έχριζαν τους τοίχους με «τσίγγουνα». Το καμίνι δεν είχε στέγη. Κατά τη διάρκεια της όπτησης σκεπαζόταν από λαμαρίνες και μεγάλα τμήματα σπασμένων κεραμικών, τα «χαλίκια».¹¹⁰ Το ύψος του καμινιού υπολογιζόταν με μέτρο τον άνθρωπο. Το «βοθρί» γράφει η Μ. Βογιατζόγλου έπρεπε να έχει ύψος «όσο ένας άντρας με σκυφτό το κεφάλι». Ο θάλαμος όπτησης είχε ύψος «όσο ένας άνδρας με σηκωμένα χέρια». Η «καμινωσά» είχε πλάτος περίπου ένα μέτρο.¹¹¹

Την ημέρα της όπτησης τα αγγεία ήταν εντελώς στεγνά. Δυο «βεντεμάροι», ο «σοτομάστορας» και ο «τροχάρη» μετέφεραν το κάθε πιθάρι στο καμίνι, έχοντας το αγγείο ανάμεσά τους. (Εικ. 18) Το κάθε αγγείο περνούσε από την «καμινωσά» και

¹⁰⁸ Αικατερινίδης 1969, 7, Βογιατζόγλου 1972, 88-9, Βογιατζόγλου-Σακελλαροπούλου 2009, 200-1, Ψαροπούλου – Σημαντηράκης 2007, 66-7.

¹⁰⁹ Βογιατζόγλου 1972, 89-90, Βογιατζόγλου-Σακελλαροπούλου 2009, 201-2, Xanthoudides 1927, 127, Ψαροπούλου – Σημαντηράκης 2007, 66-7.

¹¹⁰ Βογιατζόγλου 1972, 85, 90.

¹¹¹ Βογιατζόγλου 1972, 85, 90.

τοποθετούνταν στον θάλαμο όπτησης από τον «μάστορα» και τον «καμινάρη» σε σειρές. Στην πρώτη σειρά τα πιθάρια τοποθετούνταν με τα χείλη να ακουμπούν στον «μπάτο» του καμινιού. Όταν γέμιζε η πρώτη σειρά, τα πιθάρια τοποθετούνταν όρθια, με τη βάση τους να ακουμπάει στην βάση των από κάτω πιθαριών. Για την καλύτερη κυκλοφορία του θερμού αέρα και της φωτιά τα αγγεία τόσο της πρώτης σειράς, όσο και της δεύτερης στηρίζονταν σε κομμάτια σπασμένων κεραμικών. Πολλές φορές ανάμεσα στα πιθάρια τοποθετούνταν τροχήλατα αγγεία μικρότερου μεγέθους. Όταν το καμίνι γέμιζε, έχτιζαν την «καμινωσά» με πλίθους και λάσπη και σκέπαζαν το καμίνι.¹¹²

Η διαδικασία της όπτησης διαρκούσε αρκετές ώρες, ανάλογα αν το καμίνι λειτουργούσε για πρώτη φορά, το μέγεθος του και τον αριθμό των αγγείων που ψήνονταν. Ο «καμινάρης» στην αρχή τοποθετούσε λίγα κλαδιά που παρήγαν φλόγα και διατηρούσε χαμηλή θερμοκρασία για μιάμιση ώρα περίπου. Σταδιακά ο «καμινάρης» δυνάμωνε τη φωτιά, έριχνε καύσιμη ύλη από τον «πόρο» και την κατένειμε στο «βοθρί», αριστερά και δεξιά της «κολόνας», χρησιμοποιώντας το «τσατάλι ή τέμπλα», ένα μακρύ, διχαλωτό ξύλο. Όσο ανέβαινε η θερμοκρασία, ο καπνός που έβγαινε ήταν μαύρος και το εσωτερικό του καμινιού πυρακτωμένο. Όταν ο καπνός γινόταν λευκός και τα «χαλίκια» της οροφής του καμινιού «άσπριζαν», το καμίνι είχε φτάσει στην επιθυμητή θερμοκρασία. Ο «καμινάρης» σταματούσε την τροφοδοσία του καμινιού. Οι «βεντεμάροι» έχτιζαν τον «πόρο». Το καμίνι κρύωνε σταδιακά. Την επομένη γινόταν το «ξεκαμίνιασμα». Γκρέμιζαν την «καμινωσά» και άδειαζαν το καμίνι.¹¹³

Το τελευταίο στάδιο της παραγωγής των πιθαριών ήταν το «σβήσιμο». Τα αγγεία βρέχονταν και έμεναν γεμάτα με νερό, ώστε να εξουδετερωθεί ο ασβέστης που περιείχε ο πηλός. Το νερό επίσης έφραζε τους πόρους του κεραμικού και αποδείκνυε την ακεραιότητα του αγγείου.¹¹⁴

5.1.2 Η παραγωγή πιθαριών στις Μαργαρίτες Μυλοποτάμου.

Οι Μαργαρίτες Μυλοποτάμου, στον νομό Ρεθύμνου, αποτελούν ένα εξίσου σημαντικό αγγειοπλαστικό κέντρο όπως το Θραψανό. Η παραγωγή πιθαριών στις Μαργαρίτες γινόταν επίσης σε τροχί. Το τροχί κατασκευαστικά ήταν ίδιο με αυτό που

¹¹² Αικατερινίδης 1969, 10, Βαλλιάνος – Παδουβά 1986, 108-13, Βογιατζόγλου 1972, 90, Βογιατζόγλου-Σακελλαροπούλου 2009, 202-3.

¹¹³ Βογιατζόγλου 1972, 92, Βογιατζόγλου-Σακελλαροπούλου 2009, 202-3, Xanthoudides 1927, 127, Ψαροπούλου – Σημαντηράκης 2007, 68-9.

¹¹⁴ Βογιατζόγλου 1972, 12, 93, Βογιατζόγλου-Σακελλαροπούλου 2009, 204.

περιεγράφηκε παραπάνω και η τεχνική κατασκευής εκτός κάποιων εξαιρέσεων ήταν όμοια. Οι Μαργαριτσανοί πιθαράδες ακολουθούσαν διαφορετική διαδικασία για την προετοιμασία του πηλού. Το πιθαρόχωμα αναμειγνυόταν με νερό και γινόταν μια υδαρής λάσπης, ο «σουρμές». Η «λεπίδα» ανακατευόταν στεγνή με το «σουρμέ» κατά το ζύμωμα του πηλού. Ο πηλός έμενε σκεπασμένος «να σιτέψει» μέχρι την επόμενη μέρα που θα χρησιμοποιούνταν. Ωστόσο η Μ. Βογιατζόγλου αναφέρει πως οι αγγειοπλάστες αφηγούνταν ότι η διαδικασία αυτή υιοθετήθηκε μέσα στον 20ό αιώνα και ότι παλαιότερα ετοίμαζαν τον πηλό όπως οι Θραψανιώτες.¹¹⁵

Στην κατασκευή των πιθαριών οι κινήσεις ως επί το πλείστον ήταν ίδιες με αυτές που περιεγράφηκαν για τα θραψανιώτικα εργαστήρια. Ωστόσο ο μάστορας στις Μαργαρίτες διαμόρφωνε εξ αρχής την καμπυλότητα της κάθε στομωσιάς παραλείποντας την κίνηση «σογξύλιασμα». Επίσης ο ζωναροπηλός τοποθετούνταν πάνω στο σώμα του αγγείου και κολλιούνταν σε αυτό με τον λυγισμένο δείκτη του μάστορά και με τη χρήση γλυφίδας.¹¹⁶

Οι κλίβανοι που χρησιμοποιούνταν στις Μαργαρίτες ήταν κυλινδρικοί, ανοδικής πυράς, όμοιοι με τα καμίνια των Θραψανιωτών αγγειοπλαστών. Οι Χ. Βαλλιάνος και Μ. Παδουβά αναφέρουν κάποιες μικρές κατασκευαστικές διαφοροποιήσεις, οι οποίες βασίζονται στη μελέτη κλιβάνων του 20ού αιώνα. Ο πόρος στα Μαργαριτσανά καμίνια είχε ανακουφιστικό τρίγωνο, ενώ το χείλος του καμινιού έχει κλίση προς το εσωτερικό του και το πάχος του είναι λεπτότερο από ότι στα τοιχώματα.¹¹⁷ Οι διαδικασίες της τοποθέτησης των αγγείων στον κλίβανο, το «καμίνιασμα», της όπτησης και το άδειασμα του κλιβάνου, το «ξεκαμίνιασμα» ήταν οι ίδιες με αυτές των θραψανιώτικων εργαστηρίων.

Η βασική διαφορά ανάμεσα στα δύο αυτά αγγειοπλαστικά κέντρα έγκειται στην οργάνωση των αγγειοπλαστών. Οι «μάστορες» διαχωρίζονταν σε «πιθαράδες», όσους κατασκεύαζαν πιθάκια, και σε «λαηνάδες», όσους κατασκεύαζαν μικρότερα αγγεία στον ποδοκίνητο τροχό. Οι πρώτοι οργανώνονταν σε ομάδες με περισσότερους του ενός βοηθούς, ενώ οι δεύτεροι είχαν ένα βοηθό, τον «πουργό». Η εργασία των αγγειοπλαστών ήταν καλοκαιρινή και διαρκούσε από τον Μάιο έως το Σεπτέμβριο. Οι Μαργαριτσανοί αγγειοπλάστες, «λαηνάδες» και «πιθαράδες», μετακινούνταν από το χωριό τους προς άλλα χωριά, κυρίως ορεινά. Ωστόσο οι μετακινήσεις αυτές δεν είχαν

¹¹⁵ Βογιατζόγλου-Σακελλαροπούλου 2009, 206-7

¹¹⁶ Βογιατζόγλου-Σακελλαροπούλου 2009, 206-7

¹¹⁷ Βαλλιάνος – Παδουβά 1986, 100.

την οργάνωση και το τυπικό της «βεντέμας». Πολλές φορές μάλιστα οι βοηθοί των αγγειοπλαστών δεν ήταν από τις Μαργαρίτες αλλά ντόπιοι από τα χωριά όπου εγκαθίστατο.¹¹⁸

5.1.3 Η παραγωγή τροχήλατων αγγείων

Τα μικρότερου μεγέθους αγγεία κατασκευάζονταν στον ποδοκίνητο τροχό. Ο ποδοκίνητος τροχός ήταν εγκατεστημένος μέσα στην καλύβα, κατά τη διάρκεια της βεντέμας ή μέσα στο κτήριο του εργαστηρίου αν επρόκειτο για μόνιμη εγκατάσταση. (Εικ. 19) Συνήθως τοποθετούνταν κοντά στον τοίχο. Είχε όμοια τεχνικά χαρακτηριστικά με το τροχί. Απαρτιζόταν από έναν κάθετο, ξύλινο άξονα το «αδράχτι» και στηριζόταν στο κέντρο μίας επίπεδης πέτρας, το «πλιθί». Περασμένος από το «αδράχτι» και πάνω από το «πλιθί» υπήρχε ένας ξύλινος δίσκος, το «σκαμνί» ή η «πατσούρα». Ο αγγειοπλάστης κλωτσούσε με το δεξί του πόδι το «σκαμνί» δίνοντας έτσι την περιστροφική κίνηση στον τροχό. Στο πάνω μέρος, το «αδράχτι» περνούσε μέσα από μια οριζόντια σανίδα, το «διαζύλι», ώστε να στηρίζεται όρθιο. Το «διαζύλι» ήταν στερεωμένο από τη μια άκρη στον τοίχο και από την άλλη στην «τροχαλωσά», μια πετρόκτιστη κολώνα. Στην κορυφή του «αδραχτιού» ήταν τοποθετημένη η «κεφαλάρα», ένας ξύλινος δίσκος, μικρότερης διαμέτρου από το «σκαμνί». (Εικ. 20) Πάνω στην «κεφαλάρα» ο αγγειοπλάστης κατασκεύαζε τα αγγεία. Οι Θραψανιώτες αγγειοπλάστες τοποθετούσαν πάνω στην «κεφαλάρα» έναν πήλινο δίσκο, την «πλάκα» και πάνω σε αυτή κατασκεύαζαν τα αγγεία.¹¹⁹ Ο αγγειοπλάστης δούλευε στον τροχό από το πλάι, καθισμένος στο «κολοσάνιδο». Το «κολοσάνιδο» ήταν μια σανίδα, παράλληλη με τον τοίχο που στερεωνόταν από τη μια άκρη κάθετα πάνω στο «διαζύλι» και από την άλλη πάνω σε μια προεξοχή του τοίχου.¹²⁰

Η τεχνική κατασκευής αγγείων στον τροχό βασίζεται στην φυγόκεντρη δύναμη που δίνει ο αγγειοπλάστης με το πόδι του. Μια μάζα μαλακού πηλού, η «καβούλα» τοποθετείται από τον αγγειοπλάστη στο κέντρο της «κεφαλάρας». Ο αγγειοπλάστης χωρίς εργαλεία πιέζει τον πηλό στο κέντρο χρησιμοποιώντας μόνο νερό και αξιοποιώντας την φυγόκεντρη δύναμη του τροχού. Η κίνηση αυτή λέγεται

¹¹⁸ Βογιατζόγλου-Σακελλαροπούλου 2009, 206, Λεοντίδης 1996, 72-3

¹¹⁹ Βογιατζόγλου 1972, 37.

¹²⁰ Αικατερινίδης 1969, 8, Βαλλιάνος – Παδουβά 1986, 82-3.

«κεντράρισμα». Στη συνέχεια τρυπάει με τα δάχτυλά του τον πηλό και σχηματίζει έναν χαμηλό κύλινδρο. Έπειτα με τον πηλό ανάμεσα στους λυγισμένους δείχτες του σηκώνει και λεπταίνει τα τοιχώματα του κυλίνδρου. Έπειτα, με τα χέρια του ή και με τη χρήση γλυφίδας διαμορφώνει την φόρμα του αγγείου. Η χρήση νερού στα παραπάνω στάδια είναι αναγκαία. Το πήλινο αντικείμενο αφήνεται να σταθεροποιηθεί, όχι να στεγνώσει όμως. Τότε ο αγγειοπλάστης με ένα κοφτερό εργαλείο δίνει την τελική φόρμα του αγγείου και διαμορφώνει τη βάση. Όταν το αγγείο ολοκληρωνόταν, κοβόταν με έναν σπάγκο από την «κεφαλάρα». Με την τεχνική αυτή τα αγγεία κατασκευάζονταν από ένα μόνο κομμάτι πηλού και με επίπεδη, «κοφτή», βάση.¹²¹

Στην Κρήτη απαντάται μια παραλλαγή της παραπάνω τεχνικής. Ο αγγειοπλάστης κατασκεύαζε τα αγγεία τμηματικά, παράγοντας μικρά «στομωτά» αγγεία.¹²² Με τον τρόπο αυτό κατασκευάζονταν κυρίως τροχήλατα αγγεία με «σφαιρική», κυρτή βάση. στον τροχό.¹²³ (Εικ. 22) Χαρακτηριστικά παραδείγματα της τεχνικής αυτή είναι το «κουτρούλο» σταμνί από το Θραψανό, η λαήνα από τις Μαργαρίτες, το σταμνί και το λαήνι από το Κεντρί και η λαήνα από τα Νοχιά.

Οι Θραψανιώτες αγγειοπλάστες για την κατασκευή του «κουτρούλου σταμνιού» τοποθετούσαν ένα πήλινο δίσκο, την «πλακά», πάνω στην «κεφαλάρα». Έπειτα ακολουθώντας την συνήθη τεχνική για τα τροχήλατα αγγεία, που περιγράφεται παραπάνω, διαμόρφωναν το κάτω τμήμα του αγγείου. Αφού ο αγγειοπλάστης είχε σηκώσει τον κύλινδρο και διαμορφώσει την απαιτούμενη καμπυλότητα, με τη βοήθεια μια γλυφίδας έκλεινε το επάνω μέρος του κυλίνδρου δίνοντάς του ημισφαιρικό σχήμα, αυτή είναι η βάση του αγγείου. Στο κέντρο της βάσης, δημιουργούσε μια κοιλότητα, «τ' αφάλι», που ήταν το σημείο στερέωσης του αγγείου. (Εικ. 21) Στη συνέχεια ο αγγειοπλάστης μετέφερε την πλάκα με το αγγείο στον ήλιο, για να στεγνώσει λίγο, όσο να σταθεροποιηθεί. Έπειτα το τοποθετούσε πάλι πάνω στον τροχό, ανάστροφα, με την ημισφαιρική πλευρά προς τα κάτω. Τρυπούσε τη βάση του αρχικού κυλίνδρου, σήκωνε τον πηλό και έδινε την τελική καμπυλότητα. Έπειτα το μισοτελειωμένο σταμνί αφηνόταν να στεγνώσει λίγο. Στο επόμενο στάδιο ο αγγειοπλάστης κολλούσε ένα βόλο πηλού στο χείλος του κατώτερου τμήματος διαμορφώνοντας το λαιμό και το χείλος του αγγείου. Τέλος τοποθετούσε τις λαβές, «τ' αυθιά». Παρόμοια τεχνική περιγράφεται για

¹²¹ Βογιατζόγλου 1972, 30-2.

¹²² Βογιατζόγλου-Σακελλαροπούλου 2009, 217-8.

¹²³ Βογιατζόγλου-Σακελλαροπούλου 2009, 185-7.

την κατασκευή της νοχιακής λαήνας, του κεντριανού σταμνιού¹²⁴ ή της μαργαριτσανής λαήνας, όλα αγγεία με ημισφαιρική βάση και «αφάλι» με μικρές διαφοροποιήσεις στη φόρμα τους.¹²⁵

Ο πηλός που χρησιμοποιούνταν διέφερε από περιοχή σε περιοχή. Οι Θρασηνιώτες αγγειοπλάστες χρησιμοποιούσαν το «πιθαρόχωμα», το καθαρό κόκκινο χρώμα χωρίς την πρόσμειξη λεπίδας.¹²⁶ Στο Κεντρί, όπου παράγονταν κατά κύριο λόγο τροχήλατα αγγεία, χρησιμοποιούσαν ένα μείγμα από δύο αργίλους, το «ασπρόχωμα» ή «γαλανό» και το «κοκκινόχωμα. Το ποσοστό ήταν έξι μέρη «ασπροχώματος» προς πέντε μέρη «κοκκινόχωματος». Οι άργιλοι «κοπανίζονταν», «κοσκινίζονταν», αναμειγνύονταν μεταξύ τους και τέλος ζυμώνονταν με το νερό. Το ζύμωμα γινόταν μέσα στο χώρο του εργαστηρίου, ο πηλός μπορούσε να χρησιμοποιηθεί αμέσως ή να σκεπασθεί με λινάτσες και να αποθηκευτεί.¹²⁷

Τα τροχήλατα αγγεία ψήνονταν σε κεραμικούς κλιβάνους, οι οποίοι κατασκευαστικά ήταν όμοιοι με τα καμίνια που περιεγράφηκαν παραπάνω, ενώ μπορεί διέφεραν στο μέγεθος των θαλάμων καύσης και όπτησης. Επίσης έχουν εντοπισθεί «διπλά καμίνια», δηλαδή δύο κλίβανοι, ο ένας δίπλα στον άλλον, με διαφορετικά μεγέθη ο καθένας ανάλογα με τα είδη των αγγείων που έψηναν. Ακόμη οι Θρασηνιώτες αγγειοπλάστες καμίνιαζαν τα μικρά αγγεία ανάμεσα στο πιθάρι και ψήνονταν μαζί. Οι διαδικασίες της όπτησης δεν άλλαζαν από αυτές που αφορούσαν τα πιθάρια.¹²⁸

¹²⁴ Μανιαδάκης 2012, 35-7.

¹²⁵ Βογιατόγλου 1972, 31-2, 42-57, Βογιατζόγλου-Σακελλαροπούλου 2009, 210-6, 219-20.

¹²⁶ Αικατερινίδης 1969, 7

¹²⁷ Blitzer 1984, 145-8.

¹²⁸ Βαλλιάνος – Παδουβά 1986, 100-15, Blitzer 1984, 152-4.

5.2 Μορφολογία-Τυπολογία-Χρήση

5.2.1 Αγγεία αποθήκευσης

Στην Κρήτη, η πλούσια γεωργική παραγωγή, κυρίως σε κρασί και λάδι, δημιούργησε πλεόνασμα και αύξησε τη ζήτηση αποθηκευτικών αγγείων.¹²⁹ Τα αποθηκευτικά αγγεία αποτελούν ένα μεγάλο μέρος της κεραμικής παραγωγής του νησιού. Τα σχήματα των αποθηκευτικών αγγείων και η ονομασία τους συναρτώνται με τη χρήση τους. Για παράδειγμα τα πιθάρια για την αποθήκευση λαδιού και κρασιού, ονομάζονταν «λαδοπίθαρα» και «κρασοπίθαρα» αντίστοιχα.

Τα «λαδοπίθαρα» έχουν επίπεδη και στενή βάση. Τα σχήματα των πιθαριών ποικίλουν, ωσειδή, βαρελόσχημα ή ατρακτοειδή, ανάλογα την περιοχή κατασκευή τους, τον μάστορα και την χρονολόγησή τους. Οι λαβές συνήθως ξεκινούν κάτω από το χείλος και καταλήγουν στο ύψος των ώμων, είναι επίπεδες ή πεπλατυσμένες και ορισμένες φορές έχουν αυλακώσεις. Συχνά στην απόληξη των λαβών υπάρχουν ένα ή δυο ωσειδείς εσοχές δημιουργημένες με την εμπίση του αντίχειρα. Ανάλογα με το μέγεθός τους τα πιθάρια έχουν από δύο έως τέσσερις λαβές. Το χείλος έχει διάμετρο μεγαλύτερη της βάσης αλλά μικρότερη από την κοιλιά του αγγείου. Η μορφή του χείλους διαφοροποιείται, κάθετο ή οριζόντιο, επίπεδο, στενό ή προεξέχον. Οι διαστάσεις των πιθαριών ποικίλουν, τα μεγαλύτερα είναι μέχρι 120 cm έως 130 cm. και τα μικρότερα 60 cm έως 70 cm. Αναλόγως και η χωρητικότητά τους κυμαίνεται από 150 έως 350 κιλά.¹³⁰

Τα «κρασοπίθαρα» είναι όμοια με τα «λαδοπίθαρα» αυτό όμως που κυρίως τα διαφοροποιεί είναι ότι συχνά έφεραν μια οπή στο κάτω μέρος του αγγείου, «30 εκατοστά από τον πάτο»¹³¹. Η οπή αυτή χρησίμευε στην άντληση του κρασιού, χωρίς να διαταραχτεί και ξινίσει. Ωστόσο γραπτή μαρτυρία του 17ου αιώνα περιγράφει «κρασοπίθαρα» χωρίς οπή και ένα διαφορετικό τρόπο άντλησης του κρασιού, μέσα από οπή στο καπάκι του πιθαριού με τη χρήση σιφουνιού.¹³²

Πολλές φορές ωστόσο η χρήση των αγγείων εξαρτιόταν από τη διαθεσιμότητα των αγγείων και τις ανάγκες του νοικοκυριού. Σκεύη που είχαν κατασκευαστεί αρχικά για

¹²⁹ Armstrong 2012, 416, Cullen – Keller 1990, 183-6, Giannopoulou 2010, 33-4, Gouin – Vogt 2002, 3, Λιάρος 2021, 96, 98

¹³⁰ Βαλλιάνος – Παδουβά 1986, 35-6.

¹³¹ Βαλλιάνος – Παδουβά 1986, 37.

¹³² Λιάρος 2021, 59, 132. Παπαδόπουλος 2017, 148

συγκεκριμένη χρήση μπορεί να εξυπηρετούσαν κάλλιστα και άλλες ανάγκες. Το πιθάρι με αριθμό (αρ. καταλόγου 31) για παράδειγμα αν και φέρει την χαρακτηριστική οπή στο κάτω μέρος και τυπικά είχε κατασκευαστεί για την αποθήκευση κρασιού, στο εσωτερικό του παρατηρούνται ίχνη αποθήκευσης λαδιού. Πολλές φορές στα «λαδοπίθαρα» αποθηκεύονταν σιτηρά αλλά και ρούχα,¹³³ κυρίως όταν το αγγείο είχε ραγίσει και δεν ενδεικνυόταν η χρήση του για αποθήκευση υγρών. Επίσης σε έγγραφο του 1598 καταγράφονται διαφορετικές χρήσεις των «κρασοπίθαρων», «*κρασοπίθαρα κρασί γεμάτα δύο και άλλον ένα κριθάρι γεμάτο*».¹³⁴

Μικρότερων διαστάσεων αποθηκευτικά αγγεία χρησιμοποιούνταν για την αποθήκευση λαδιού, κρασιού και άλλων τροφίμων, όπως παστά κρέατα, ελιές ή αλάτι. Τα αγγεία αυτά, ονομάζονται «πιθαράκια» ή «πιθόπουλα».¹³⁵ Έχουν μικρότερες διαστάσεις από τα παραπάνω και η χωρητικότητά τους κυμαίνεται από 30 έως 100 κιλά. Τα «πιθαράκια» έχουν παρόμοιο σχήμα με τα μεγαλύτερα πιθάρια (αρ. καταλόγου 36). Συνήθως φέρουν δύο λαβές τοποθετημένες κάτω από το χείλος.¹³⁶

Η «κουρούπα» ή το «κουρούπι» είναι μικρό αποθηκευτικό αγγείο για τρόφιμα. Η χωρητικότητά του δεν ξεπερνά το 50 κιλά. Το κουρούπι έχει τροπιδωτή (αρ. καταλόγου 25, 27) ή ωοειδή φόρμα (αρ. καταλόγου 26). Δύο λαβές είναι τοποθετημένες στο πάνω μέρος του αγγείου κάτω από το χείλος.¹³⁷ Ορισμένα κουρούπια φέρουν εφυάλωση (αρ. καταλόγου 25). Ένα εφυαλωμένο κουρούπι μνημονεύεται και σε κείμενο του 17ου αιώνα.¹³⁸

¹³³ Βαλλιάνος – Παδουβα 1986, 35. Γιαγκάκη 2020, 167-202.

¹³⁴ Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 305.

¹³⁵ Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 306.

¹³⁶ Βαλλιάνος – Παδουβά 1986, 40.

¹³⁷ Βαλλιάνος – Παδουβά 1986, 45.

¹³⁸ Παπαδόπουλος 2017, 112.

5.2.2 Αγγεία νερού

5.2.2.1 Λαήνια και σταμινιά

Ένα μεγάλο μέρος της κρητικής κεραμικής παραγωγής αποτελούνταν από αγγεία για την αποθήκευση, τη μεταφορά, την μετάγγιση ή την κατανάλωση νερού. Τα αγγεία νερού μπορούν να διακριθούν σε δύο βασικές κατηγορίες με κριτήριο τη διαμόρφωση της βάσης, ανάλογα δηλαδή εάν αυτή είναι επίπεδη ή κυρτή. Αυτή η διαφοροποίηση καθόριζε συχνά και την ονομασία τους, *στάμνες* ονομάζονταν τα αγγεία με επίπεδη βάση, ενώ *λαήνες* αυτά με την κυρτή, ωστόσο απαντούν πολλές παραλλαγές και διαφοροποιήσεις στην ονοματολογία αυτών των αγγείων αναλόγως της εποχής και της περιοχής του νησιού.¹³⁹

Στο Κεντρί το κεραμικό που χρησιμοποιούνταν για την μεταφορά και την αποθήκευση του νερού ονομαζόταν «σταμινί». Το κεντριανό σταμινί (αρ. καταλόγου 1) έχει κυρτή βάση, στο κέντρο της οποίας σχηματίζεται ένα κοίλο σημείο, «τ' αφάλι».¹⁴⁰ Το αγγείο έχει σχεδόν κυλινδρική φόρμα. Φέρει δύο λαβές που γεννώνται στο μέσον του λαιμού και απολήγουν στο ύψος των ώμων. Το χείλος του αγγείου είναι κάθετο λεπτό, ελαφρώς έξω νεύον. Μια παραλλαγή του κεραμικού αυτού είναι το «σταμινάκι». Το σταμινάκι έχει ίδια φόρμα και χρήση αλλά είναι μικρότερου μεγέθους.¹⁴¹

Στο ίδιο αγγειοπλαστικό κέντρο, στο Κεντρί, παραγόταν και ένα μικρότερου μεγέθους αγγείο νερού, το «λαήνι» (αρ. καταλόγου 2). Το λαήνι προοριζόταν για την φύλαξη αλλά κυρίως για την μεταφορά του νερού. Η βάση του αγγείου είναι πλατιά, κυρτή με «αφάλι» στο κέντρο της. Το αγγείο είναι κυλινδρικό και στενεύει στο επάνω μέρος σχηματίζοντας το λαιμό και το χείλος. Οι λαβές φύονται στο μέσον του λαιμού και καταλήγουν στο ύψος των ώμων. Το λαήνι είναι ελαφρύτερο από το σταμινί και μικρότερης χωρητικότητας. Χρησιμοποιούνταν κυρίως για την αποθήκευση της ημερήσιας ποσότητας νερού στην ύπαιθρο ή στο χωράφι.¹⁴²

Στο Θραψανό παράγονταν αγγεία νερού, με επίπεδη βάση, τα «σταμινιά» (αρ. καταλόγου 3). Τα αγγεία αυτά έχουν ωσειδές σχήμα με ψηλό, κυλινδρικό λαιμό. Το πάνω μέρος του λαιμού άνοιγε προς τα έξω σχηματίζοντας γωνία με το ψηλό, κάθετο, κυλινδρικό χείλος. Εκατέρωθεν του λαιμού υπάρχουν δύο λαβές που ξεκινούν από το

¹³⁹ Μπακιρτζής 19869 90-2, 95. + Αναφορά στην ορολογία αγγείων που έχει συγκεντρωθεί στο βιβλίο των Ψαροπούλου, Σημαντιράκη.

¹⁴⁰ Βογιατζόγλου 2009, 209-19.

¹⁴¹ Μανιαδάκης 2012, 19, 20, 45, Παπαθωμά 199, 129, Vallianos 2014, 106-7.

¹⁴² Λιάρος 1999, 135, Μανιαδάκης 2012, 19, 20, 46, Παπαθωμά 1999, 129

λαιμό και καταλήγουν στο ύψος των ώμων. Τα σταμνιά του Θραψανού φέρουν εγχάρακτα ή εμπέστα μοτίβα από έναν κύλινδρο με ακίδες που όταν πιεζόταν πάνω στο νωπό πηλό άφηνε παράλληλες στιγμές, τον ονομαζόμενο «καρόλι»¹⁴³ (Εικ. 35).

Στα θραψανιώτικα εργαστήρια παραγόταν και ένας τύπος αγγείου για νερό με κυρτή βάση, το «κουτρούλο σταμνί». Το κέντρο της βάσης του είναι κοίλο, έχει «αφάλι». Η διάμετρος του αγγείου διευρύνεται σταδιακά από τη βάση προς τα επάνω. Το πάνω μέρος του αγγείου, είναι όμοιο με το σταμνί με την επίπεδη βάση. Έχει κυλινδρικό ψηλό λαιμό, κάθετος χείλος, που σχηματίζει γωνία με το λαιμό και φέρει ραβδώσεις. Το αγγείο αυτό έχει δύο πεπλατυσμένες λαβές και συχνά φέρει εγχάρακτη διακόσμηση.¹⁴⁴

Στις Μαργαρίτες κατασκευάζονταν στάμνες με επίπεδη βάση και ωοειδή φόρμα (αρ. καταλόγου 4). Η «στάμνα» των Μαργαριτών έχει ψηλό κυλινδρικό λαιμό, που κλείνει ελαφρώς προς το εσωτερικό και στη συνέχεια ανοίγει ξανά σχηματίζοντας έξω νεύον χείλος. Το αγγείο φέρει δύο πεπλατυσμένες λαβές που ξεκινούν από το μέσον του λαιμού και απολήγουν στο μέσον περίπου του σώματος. Οι μαργαριτσανές στάμνες φέρουν γραπτή διακόσμηση με καστανέρυθρο επίχρυσμα, που σχηματίζουν αφηρημένο μοτίβο.¹⁴⁵

Στις Μαργαρίτες τα αγγεία με κυρτή βάση, έχουν επίσης «αφάλι», και ονομάζονται «λαήνες» ή «λαήνια» (αρ. καταλόγου 5, 6). Η φόρμα της μαργαριτσανής λαήνας μοιάζει με το θραψανιώτικο «κουτρούλο σταμνί», αν και είναι λίγο πιο σφαιρική. Η μαργαριτσανή λαήνα, ακολουθώντας την τυπολογία της μαργαριτσανής στάμνας, έχει φαρδύ λαιμό που στενεύει ελαφρώς κάτω από το έξω νεύον χείλος. Οι λαήνες φέρουν επίσης γραπτή διακόσμηση αφηρημένων μοτίβων με καστανέρυθρο επίχρυσμα.¹⁴⁶

Στα Νοχιά, παράγονταν αγγεία νερού με κυρτό πάτο, οι «λαήνες» (αρ. καταλόγου 7), σε διάφορα μεγέθη. Τα αγγεία αυτά διακρίνονται για την έντονη σφαιρικότητα της φόρμας τους. Η κυρτή βάση της νοχιανής λαήνας φέρει αφάλι στο κέντρο της. Στο μέσον του αγγείου παρατηρείται η μέγιστη διάμετρος και σχηματίζεται αμβλεία γωνία καθώς το αγγείο κλείνει. Ο λαιμός διαμορφώνεται φαρδύς και χαμηλός. Το χείλος είναι

¹⁴³ Βογιατζόγλου-Σακελαροπούλου 2009, 217-8. Ο τρόπος αυτός διακόσμησης είναι γνωστός από την αρχαιότητα και ονομάζεται, Roulettine.

¹⁴⁴ Βαλλιάνος – Παδουβά 1986, 54, Βογιατζόγλου-Σακελαροπούλου 2009, 219, Παπαθωμά 1999, 126, Λιάρος 1999, 135, Vallianos 2014, 106-7.

¹⁴⁵ Παπαθωμά 1999, 127.

¹⁴⁶ Βαλλιάνος – Παδουβά 1986, 55, Βογιατζόγλου-Σακελαροπούλου 2009, 206, Λιάρος 1999, 135, Παπαθωμά 1999, 127, Vallianos 2014, 106-7.

χονδρό και έξω νεύον. Κάτω από το χείλος ξεκινούν δύο λαβές που καταλήγουν στο ύψος των ώμων.¹⁴⁷

Κοινό χαρακτηριστικό των αγγείων αυτών είναι η απουσία εφυάλωσης. Χάρη στο πορώδες σώμα του κεραμικού το νερό που περιείχε διατηρούνταν δροσερό. Ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί η χρήση των λαηνιών όχι μόνο για την αποθήκευση και την μεταφορά νερού, αλλά και κρασιού και λαδιού. Η διαφορετική αυτή χρήση των υδροφόρων αγγείων μαρτυρείται από τη βυζαντινή περίοδο.¹⁴⁸ Σε πηγή του 14ου αιώνα μνημονεύεται η «λαΐνα» ως «ελαιοδόχο αγγείο».¹⁴⁹ Ενώ σε έγγραφο του 16ου αιώνα καταγράφονται «κρασολαΐνες».¹⁵⁰

Για την στήριξη των αγγείων με κυρτή βάση χρησιμοποιούνταν ένα πήλινο στεφάνι, που ονομαζόταν «κουλούρα» ή «λαηνοθέστρα» ή «σταμνοστάτης». (Εικ. 23, 24) Η τελευταία ονομασία εντοπίζεται και σε έγγραφο του 1598, παρέχοντάς μας σημαντικές πληροφορίες για την χρονολόγηση της συγκεκριμένης τυπολογίας.¹⁵¹

5.2.2.2 Φλασκιά

Το «φλασκί» ή «πετροφλασχί» είναι αγγείο που χρησιμοποιούνταν ως παγούρι, για την αποθήκευση και τη μεταφορά νερού, αλλά και κρασιού κατά τη διάρκεια των μετακινήσεων και εργασίας στην ύπαιθρο. Έχει στρογγυλό σχήμα, φακοειδές, στο πάνω μέρος του σχηματίζεται κυλινδρικός λαιμός λίγων εκατοστών. Εκατέρωθεν του λαιμού υπάρχουν δύο λαβές κυκλικής ή ωοειδούς διατομής. Έχουν εντοπισθεί δύο τύποι φλασκιού.

Ο ένας τύπος, που αποδίδεται σε θραναϊνά εργαστήρια, έχει και τις δύο όψεις του αγγείου κυρτές (αρ. καταλόγου 8). Ένα αυλάκι περιτρέχει το αγγείο, παράλληλα με την όψη του αγγείου, ξεκινώντας από το ύψος του λαιμού. Οι δύο λαβές τοποθετούνται στους ώμους του αγγείου, οριζόντια, «γεφυρώνοντας» το αυλάκι.¹⁵² Ο δεύτερος τύπος αποδίδεται σε εργαστήρια από τις Μαργαρίτες (αρ. καταλόγου 9). Σε αυτή την

¹⁴⁷ Βαλλιάνος – Παδουβά 1986, 56, Βογιατζόγλου-Σακελαροπούλου 2009, 209-11, Γιαννοπούλου 1999, 36-31, Λιάρης 1999, 135, Παπαθωμά 1999, 128, Vallianos 2014, 106-7.

¹⁴⁸ Μπακιρτζής 1989, 89-94. Γιαγκάκη 2020, 167-202.

¹⁴⁹ Μπακιρτζής 1989, 89.

¹⁵⁰ Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 306.

¹⁵¹ Βογιατζόγλου-Σακελαροπούλου 2009, 219-20, Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 305-6.

¹⁵² Βαλλιάνος – Παδουβά 1986, 59-60, Vallianos 2014, 106-7.

παραλλαγή η πρόσθια όψη του φλασκιού είναι κυρτή, ενώ η οπίσθια επίπεδη. Δεν υπάρχει αυλάκι και οι λαβές είναι τοποθετημένες κάθετα, παράλληλα με την όψη του αγγείου.¹⁵³

Ο Ν. Μπακιρτζής στο βιβλίο του *Βυζαντινά Τσουκαλολάγηνα* αφιερώνει ένα κεφάλαιο σε σκεύη των βυζαντινών χρόνων που ονομάζονται φλασκιά και χρησιμοποιούνταν για τη μεταφορά πόσιμου νερού. Όπως αναφέρεται, τα πήλινα αυτά αγγεία μιμούνταν αντίστοιχα σκεύη φτιαγμένα από δέρμα. Τα βυζαντινά φλασκιά διακρίνονται σε δύο τύπους, αυτά που έχουν έντονα καμπύλο σώμα και αυτά που έχουν την μια πλευρά τους πεπλατυσμένη. Τα παραδείγματα που αναφέρονται στο παραπάνω βιβλίο έχουν εντοπισθεί σε διάφορες θέσεις της Μεσογείου και χρονολογούνται από τον 7ο έως τον 14ο αιώνα. Αξίζει να σημειωθεί πως η ομοιότητά τους με τα νεότερα κρητικά φλασκιά είναι εντυπωσιακή και επιτρέπει να υποτεθεί μια τυπολογική συγγένεια μεταξύ τους.¹⁵⁴

Οι R. Hampe και A. Winter στο έργο τους *Bei töpfen und töpferinnen in Kreta Messenien und Zypern* επίσης επισημαίνουν ομοιότητες στη μορφή του κρητικού φλασκιού με πήλινα αγγεία που χρονολογούνται στους κλασσικούς χρόνους ή τους μυκηναϊκούς.¹⁵⁵ Πράγματι ίσως να υπάρχουν κοινά χαρακτηριστικά ως προς το σχήμα των αγγείων, όμως θα ήταν εξαιρετικά παρακινδυνευμένο να προταθεί η τυπολογική συνέχεια των αγγείων από την προϊστορική εποχή μέχρι τους νεότερους χρόνους.

Η μεταφορά και η διατήρηση καθαρού νερού ήταν πάντα ένα ζητούμενο στις προβιομηχανικές κοινωνίες. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η ανάγκη για κάλυψη κοινών βασικών αναγκών, οι κοινοί περιβαλλοντικοί παράγοντες, οι κοινές πρώτες ύλες αλλά και η δυναμική της παράδοσης, οδηγούν σε παραγωγή αγγείων με παρόμοια μορφολογικά χαρακτηριστικά.

5.2.2.3 Βρυσάκια

Ένα πολύ ιδιόμορφο αγγείο νερού είναι το «βρυσάκι» (αρ. καταλόγου 10). Είναι ένα κυλινδρικό αγγείο που κλείνει απότομα στο επάνω μέρος σχηματίζοντας ένα κάθετο, ευρύ κυκλικό στόμιο. Στο μέσον του σώματος φέρει μία ή δύο κάθετες λαβές

¹⁵³ Βαλλιάνος – Παδουβά 1986, 59-60, Vallianos 2014, 106-7.

¹⁵⁴ Μπακιρτζής 1989, 100-5.

¹⁵⁵ Hampe – Winter, 1962, 111

και μια οριζόντια επίθετη προεξοχή, η οποία χρησίμευε ως θήκη για σαπούνι. Στην πρόσθια όψη του αγγείου ακριβώς πάνω από τη βάση υπάρχει μια κυκλική οπή, όπου είναι τοποθετημένη η κάνουλα, βρύση. Το στόμιο του αγγείου συνήθως καλυπτόταν από καπάκι.

Οι Χρ. Βαλλιάνος και Μ. Παδουβά δημοσιεύουν ένα βρυσάκι προερχόμενο από εργαστήριο του Κεντριού, που χρονολογείται στις αρχές του 20ού αιώνα.¹⁵⁶ (Εικ. 28) Επίσης, ως βρυσάκια χρησιμοποιούνταν και φλασκιά. (Εικ. 29) Στο κάτω μέρος της πρόσθιας όψης του φλασκιού υπήρχε μια στρογγυλή οπή για την τοποθέτηση της βρύσης. Η ανάρτησή του γινόταν με σχοινί που περνούσε από τις λαβές του αγγείου.¹⁵⁷ Αγγεία με αντίστοιχη χρήση, βρυσάκια, παράγονταν και σε άλλα μεγάλα αγγειοπλαστικά κέντρο του Αιγαίου, όπως στον Μανταμάδο στη Λέσβο ή στη Σκύρο και χρονολογούνται από τα τέλη του 19ου αιώνα.¹⁵⁸

5.2.3 Αγγεία για υγρά, με σωληνωτή προχοή

Στην παραγωγή της κρητικής κεραμικής συγκαταλέγονται κλειστά αγγεία που φέρουν σωληνωτή προχοή και προορίζονταν για την αποθήκευση ρακής, νερού, ή λαδιού. Για την αποθήκευση της ρακής χρησιμοποιούνταν η «μπρίκα» (αρ. καταλόγου 12-13). Η μπρίκα, είναι ένα κλειστό, απιόσχημο αγγείο με κυλινδρικό λαιμό και κάθετο, έξω νεύον χείλος. Στο μέσον περίπου του σώματος του αγγείου κάτω από τους ώμους υπάρχει μια κωνική, κλειστή προχοή.¹⁵⁹ Απέναντι από την προχοή είναι τοποθετημένη η λαβή του αγγείου. Το «ρακολάινο» είναι αγγείο με παρόμοια χρήση μικρότερου όμως μεγέθους. Έχει παρόμοια φόρμα με την μπρίκα, αλλά διαφοροποιείται στην προχοή. Η προχοή του ρακολαίνου ξεκινά από τον ώμο και ενώνεται με το λαιμό με μια τριγωνική διάτρητη επιφάνεια.¹⁶⁰

Το «μπρίκι» είναι ένα ωοειδές αγγείο με επίπεδη βάση (αρ. καταλόγου 11). Έχει ευρύ λαιμό και έξω νεύον χείλος. Από το μέσον του λαιμού ξεκινά μία πεπλατυσμένη λαβή που καταλήγει στον ώμο. Ακριβώς απέναντι από τη λαβή στο ύψος του ώμου φύεται σωληνωτή προχοή. Ορισμένα αγγεία στην εξωτερική επιφάνεια φέρουν γραπτή

¹⁵⁶ Βαλλιάνος – Παδουβά 1986, 69. Vallianos 2014, 106-7.

¹⁵⁷ Βαλλιάνος – Παδουβά 1986, 69. Vallianos 2014, 106-7.

¹⁵⁸ Κορρέ-Ζωγράφου 2003, 204, 207. Ψαροπούλου 1986, 169.

¹⁵⁹ Blitzer 1984, 151, Vallianos 2014, 106-7.

¹⁶⁰ Μανιαδάκης 2012, 67.

διακόσμηση. Οι Χρ. Βαλλιάνος και Μ. Παδουβά αναφέρουν ότι τα αγγεία αυτό παράγονταν κυρίως στην περιοχή των Μαργαριτών και της Μεσσαράς και χρησιμοποιούνταν για την μεταφορά νερού για το λούσιμο.¹⁶¹

Το «λαδικό» είναι ένα αγγείο για οικιακή χρήση, για την αποθήκευση μικρής ποσότητας λαδιού. Έχει σχήμα κανάτας με σχεδόν σφαιρικό σώμα, στενό κυλινδρικό λαιμό και κάθετο χείλος που σχηματίζει προχοή. Το λαδικό φέρει μία λαβή, που ξεκινά από το λαιμό και καταλήγει στο ύψος του ώμου. Σε άλλες παραλλαγές του αγγείου το χείλος είναι κάθετο, αναδιπλούμενο και η προχοή είναι σωληνωτή στο ύψος των ώμων του αγγείου. Τα λαδικά απαντώνται με ή χωρίς εφύαλωση.¹⁶² (Εικ. 25)

5.2.4 Ογκομετρικά αγγεία

Το «μίστατο» είναι ένα αγγείο που χρησιμοποιούνταν για τη μέτρηση του όγκου των υγρών, κυρίως για κρασί ή λάδι αλλά και για το μέλι. Έχει επίπεδη βάση και ωοειδές σώμα που καταλήγει σε φαρδύ λαιμό σε σχήμα ανάποδου κώνου (αρ. καταλόγου 16, 18). Το αγγείο είναι ευρύστομο με κάθετο χείλος. Δυο πεπλατυσμένες λαβές είναι τοποθετημένες στο μέσον του λαιμού και λήγουν στο ύψος των ώμων. Το μίστατο απαντάται σε διάφορα μεγέθη, επομένως η χωρητικότητά του ποικίλει, από 5 έως 20 οκάδες (αρ. καταλόγου 15, 17). Σε νεότερο τύπο του αγγείου, που χρονολογείται τον 20ό αιώνα, υπάρχει μια ορθογώνια εγκοπή στον λαιμό του αγγείου. Η εγκοπή αυτή χρησίμευε στην εξασφάλιση της ακριβούς χωρητικότητας του μίστατου¹⁶³, καθώς υπήρχαν διαφοροποιήσεις στα μεγέθη των αγγείων.¹⁶⁴

Σε ορισμένες περιοχές της Κρήτης εντοπίζεται ένα μικρότερου μεγέθους αγγείο, το «μεσομίστατον» ή «μισστατάκι» που χωράει 6 με 7 οκάδες.¹⁶⁵ Ως ογκομετρικά αγγεία υγρών χρησιμοποιούνταν τα σταμινιά και οι λαήνες.¹⁶⁶ Επίσης αναφέρεται η χρήση

¹⁶¹ Βαλλιάνος – Παδουβά 1986, 51.

¹⁶² Βαλλιάνος – Παδουβά 1986, 51, Blitzer 1984, 150-1, Μανιαδάκης 2012, 70.

¹⁶³ Vallianos (2014, 108-9). Ο Χριστόφορος Βαλλιάνος παραθέτει και μια ακόμη χρήση του μίστατου. Στο αγγείο αυτό τοποθετούνταν το λάδι αμέσως μετά την εκχύλιση του και παρέμενε εκεί έως ότου γινόταν ο διαχωρισμός του από το νερό που χρησιμοποιούνταν για την εκχύλιση.

¹⁶⁴ Σιδηρόπουλος – Χριστινίδης 2002, 296-7

¹⁶⁵ Πολύμερου-Καμηλάκη 2003, 209-16.

¹⁶⁶ Πολυμέρου-Καμηλάκη 2003. 202, 221.

μικρού μεγέθους κουρουπιού, με χωρητικότητα περίπου 10 οκάδες, ως μέσο μέτρησης του λαδιού ή ρακής.¹⁶⁷

Κανάτες με ωοειδές σχήμα, μια λαβή και χείλος που σχηματίζει προχολή παράγονταν σε όλο το νησί. Το μέγεθος τους και άρα η χωρητικότητά τους ποίκιλλαν, από μισή έως δύο οκάδες. Οι ονομασίες τους διέφεραν από τόπο σε τόπο, «οκά», «οκαδάκι» ή «μουζουράκι», όλες όμως παραπέμπουν σε μέτρηση όγκου (Εικ. 26, 27). Οι κανάτες χρησιμοποιούνταν για οικιακή χρήση για την φύλαξη και την μετάγγιση υγρών ή ως επιτραπέζια σκεύη αλλά και ως ογκομετρικά αγγεία τόσο για υγρά, λάδι, κρασί όσο και για στερεά όπως δημητριακά.¹⁶⁸

5.2.5 Μελισσοκομικά αγγεία

Η μελισσοκομία υπήρξε σημαντικότερη ασχολία των αγροτικών πληθυσμών της νήσου και τα παράγωγά της, μέλι και κεριά, αποτελούσαν βασικό εξαγωγίμο προϊόν από τη ρωμαϊκή ήδη περίοδο ¹⁶⁹. Στην Κρήτη παράγονταν και χρησιμοποιούνταν πήλινα σκεύη για την άσκηση της μελισσοκομίας, οι κυψέλες, τα καπνιστήρια αλλά και τα αγγεία συλλογής και αποθήκευσης του μελιού. Στην Κρήτη χρησιμοποιούνταν δύο τύποι πήλινων κυψελών.¹⁷⁰

Ο ένας τύπος πήλινης κυψέλης είναι το «φρασκή» ή «μελισσοβρασκή» (αρ. καταλόγου 19). Το φρασκή ανήκει στον τύπο της κάθετης κυψέλης με κινητούς κρηθηροφορείς.¹⁷¹ Η χρήση του στο νησί, αν και ξεκινά από τα προϊστορικά χρόνια, μνημονεύεται σε κείμενο του 17ου αιώνα.¹⁷² Είναι ένα καδόσχημο αγγείο με μια οπή λίγο πριν τον πυθμένα για την κυκλοφορία των μελισσών και μια δεύτερη λίγο ψηλότερα για τον εξαερισμό της κυψέλης. Στα χείλη του αγγείου τοποθετούσαν ξύλινα πηγάκια στα οποία προσάρμοζαν οι μέλισσες τις κερήθρες. Πάνω από τα πηγάκια πλέγμα κλαδιών κάλυπτε το αγγείο, προστατεύοντας τις κυψέλες από εισβολείς και

¹⁶⁷ Πολύμερου-Καμηλάκη 2003, 200,202.

¹⁶⁸ Βαλλιάνος – Παδουβά 1986, 43, Μανιαδάκης 2012, 19-20, 45, Πολύμερου-Καμηλάκη 2003, 210, 216, Vallianos 2014, 108-9, <http://www.cretanethnologymuseum.gr/imke/html/gr/1108.html#photoStripAnchor> , 20/01/2022.

¹⁶⁹ Τσουγκαράκης 1987, 384-5. Francis 2016, 83-100.

¹⁷⁰ Harissis 2018, 22-3, εικ. 5-6.

¹⁷¹ Crane 1983, 196-8, Crane 1999, 396-7, Γερμανίδου 2016, 59, 98-100, Μπίκος 2000, 286-7.

¹⁷² Παπαδόπουλος -2017, 138-40. Mavrofridis 2019, 1-15

επιτρέποντας τον καλό αερισμό. Για την προστασία από τη βροχή τοποθετούσαν πάνω από τα κλαδιά ένα λεκανόσχημο καπάκι, ελαφρώς μεγαλύτερο από το φρασκί.¹⁷³

Ο δεύτερος τύπος κυψέλης που απαντάται στην Κρήτη είναι το «διψέλι». (Εικ. 30) Είναι ένα πήλινο κυλινδρικό, αγγείο, διαμπερές ή κλειστό στην μια άκρη. Φέρει δύο λαβές στο πάνω τμήμα του αγγείου, λίγα εκατοστά κάτω από το χείλος.¹⁷⁴ Το «διψέλι» τοποθετούνταν πλάγια σε ξερολιθιές και τα ανοίγματά του καλύπτονταν με κλαριά, θάμνους ή πέτρινα πώματα. Μέσα σε αυτό οι μέλισσες δημιουργούσαν δισκόμορφες κερήθρες. Παρόμοιες κυλινδρικές πήλινες κυψέλες έχουν εντοπισθεί και στον αιγαιακό χώρο, όπως στη Χίο, τις Κυκλάδες και χρονολογούνται ήδη από τον 19ο αιώνα.¹⁷⁵

Η «μελολεκανίδα» είναι μια λεκάνη μεγάλων διαστάσεων (αρ. καταλόγου 20, 21). Φέρει δύο ή τρεις λαβές που ξεκινούν κάτω από το χείλος και καταλήγουν στη βάση. Στο εσωτερικό της φέρει πήλινα κομβία και στο κέντρο του πυθμένα φέρει μία ή περισσότερες οπές. Οι λεκάνες αυτές χρησιμοποιούνταν για την στράγγιση των κηρήθρων. Ένα καλάθι με κηρήθρες στερεωνόταν κάθετα πάνω στα κομβία και το μέλι συλλεγόταν στη λεκάνη. Η μελολεκανίδα ήταν τοποθετημένη στο χείλος ενός μελοπίθαρου, όπου κατέληγε το μέλι μέσα από τον διάτρητο πυθμένα της λεκάνης.¹⁷⁶

Για την αποθήκευση του μελιού χρησιμοποιούνταν το «μελοπίθαρο». Τα αγγεία είναι ωοειδές όμοιο με πιθαράκι. Ακριβώς κάτω από το χείλος φέρει ένα επίθετο αυλάκι που το γέμιζαν με νερό, ώστε να αποτρέψουν τα έντομα να πλησιάσουν το μέλι. Οι διαστάσεις των μελοπίθαρων ποικίλουν, οι Χρ. Βαλλιάνος και Μ. Παδουβά υπολογίζουν τη χωρητικότητά τους από 10 έως 200 κιλά.¹⁷⁷

Για την αποθήκευση του μελιού χρησιμοποιούνταν και η «μελοκουρούπα» ή το «μελοκούρουπο» (αρ. καταλόγου 22, 23). Το αγγείο αυτό προκύπτει από τον συγκερασμό δύο τύπων αποθηκευτικών αγγείων. Πρόκειται για μια κουρούπα που κάτω από το χείλος φέρει αυλάκι για νερό, όπως το μελοπίθαρο.¹⁷⁸

Στη μελισσοκομία χρησιμοποιούνταν ένα ακόμη πήλινο σκεύος, το «καπνιστήρι»¹⁷⁹. Πρόκειται για ένα ημισφαιρικό αγγείο με επίπεδη βάση. Στη μια

¹⁷³ Βαλλιάνος – Παδουβά 1986, 33. Vallianos 2014, 110-1. Mavrofridis 2019, 2-5.

<http://www.cretanethnologymuseum.gr/imke/html/gr/11010.html#photoStripAnchor>, 20/1/2022

¹⁷⁴ Βαλλιάνος – Παδουβά 1986, 25-6. Vallianos 2014, 110-1. Mavrofridis 2019, 6-8.

<http://www.cretanethnologymuseum.gr/imke/html/gr/11010.html#photoStripAnchor>, 20/1/2022

¹⁷⁵ Ψαροπούλου 1986 41,45,91,175. Bossolino 2016, 503-4. Mavrofridis 2019, 6-7, εικ. 12.

¹⁷⁶ <http://www.cretanethnologymuseum.gr/imke/html/gr/11010.html#photoStripAnchor>, 20/1/2022

¹⁷⁷ Βαλλιάνος – Παδουβά 1986, 40.

¹⁷⁸ Βαλλιάνος – Παδουβά 1986, 45. Mavrofridis 2019, 9-10. εικ. 19.

¹⁷⁹ Tyree – Lee Robinson – Stamataki 2012, 225, fig. 24,3 – 24,4.

πλευρά φέρει ευρύστομη σωλήνωση από την οποία γέμιζαν το σκεύος με καύσιμη ύλη. Στην απέναντι πλευρά είναι τοποθετημένη μια πιο στενή σωλήνωση από την οποία βγαίνει ο καπνός¹⁸⁰. Το κάπνισμα των μελισσών, μία πανάρχαια πρακτική, ως προς τη βενετική περίοδο περιγράφεται σε κείμενο του 17ου αιώνα χωρίς ωστόσο να γίνεται μνεία στο πήλινο σκεύος.¹⁸¹

5.2.6 Μαγειρικά αγγεία και αγγεία προετοιμασίας φαγητού

Στην παραγωγή των κρητικών εργαστηρίων συμπεριλαμβάνονταν πήλινα σκεύη για την προετοιμασία και το μαγείρεμα της τροφής, όπως οι λεκάνες και τα τσουκάλια.

Οι λεκάνες είναι διαφόρων μεγεθών με επίπεδη βάση, κωνικό σώμα και παχιά τοιχώματα (αρ. καταλόγου 38). Συνήθως οι λεκάνες φέρουν δύο λαβές που ξεκινούν από το χείλος και καταλήγουν στο μέσον του σώματος. Άλλες μεγαλύτερου μεγέθους λεκάνες φέρουν δυο διπλές λαβές ενώ κάποιες μικρότερου μεγέθους φέρουν μια μόνο λαβή στο πλάι. Οι λεκάνες συνήθως δεν φέρουν εφύαλωση και στην εξωτερική τους επιφάνεια φέρουν εγχάρακτα, κυματοειδή μοτίβα.¹⁸² Οι λεκάνες στις πηγές αναφέρονται συχνά με επίθετα δηλωτικά της χρήσης τους, «λεκανίδα ζυματερή», δηλαδή λεκάνη για το ζύμωμα ψωμιού.¹⁸³

Στις γραπτές πηγές αναφέρονται συχνά τα πήλινα μαγειρικά σκεύη, τα «τζικάλια», ενώ οι αγγειοπλάστες ονομάζονται «τζηκαλάδες».¹⁸⁴ Ωστόσο δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία για τα κρητικά τσουκάλια. Οι Χριστόφορος Βαλλιάνος και Μαρία Παδουβά στο βιβλίο τους *Τα Κρητικά αγγεία από τον 19ο έως τον 20ο αιώνα* δημοσιεύουν ένα μαγειρικό αγγείο με κυλινδρικό σώμα. (Εικ. 31) Η βάση είναι κυρτή και στο κέντρο της γίνεται κοίλη. Το αγγείο αυτό φέρει δύο λαβές στο ύψος των ώμων και χονδρό κάθετο χείλος με αυλακώσεις. Στην περιοχή του Ρεθύμνου και των Μαργαριτών το αγγείο ονομάζεται «αμμοτσούκαλο». Το χρησιμοποιούσαν για την παρασκευή στραγαλιών, γέμιζαν το πάτο του με άμμο, έπειτα τοποθετούσαν μέσα ρεβίθια και θέρμαιναν σταδιακά το αγγείο μέχρι να αφυδατωθούν τα όσπρια.¹⁸⁵

¹⁸⁰ Βαλλιάνος – Παδουβά 1986, 67. Ψαροπούλου 2005, 60. Harissis 2018, 26-27, εικ. 8, Mavrofridis 2019, 9, εικ. 17.

¹⁸¹ Παπαδόπουλος 2017, 139.

¹⁸² Βαλλιάνος – Παδουβά 1986, 29-31. Vallianos 2014, 110-1

¹⁸³ Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 306, Πέτρακα 2008, 161, Panopoulou – Yangaki 2021,.

¹⁸⁴ Panopoulou 2012, 543.

¹⁸⁵ Βαλλιάνος – Παδουβά 1986, 24.

Ένας άλλος τύπος τσουκαλιού έχει κυλινδρικό σώμα, με λεπτά τοιχώματα και κυρτή βάση (Εικ. 32). Το χείλος του είναι λεπτό κάθετο και φέρει δυο λεπτές ταινιωτές λαβές. Ο τύπος αυτός μοιάζει με το γνωστό τσουκάλι της Σίφνου που επικράτησε στον αιγαιακό χώρο από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Τα αγγεία αυτά έχουν διάδοση σε όλο το νησί.¹⁸⁶

Στο Musée national de céramique, στις Σέβρες, υπάρχει ένα αγγείο που χρονολογείται με ασφάλεια στο 1833 και αναφέρεται ως τύπος προέλευσης του η Κρήτη (Εικ. 33). Πρόκειται για ένα κυλινδρικό αγγείο με κυρτή βάση. Το κάτω μέρος του σώματος είναι ωοειδές και σχηματίζει τροπιδωση με το άνω μέρος που είναι κυλινδρικό. Το χείλος του αγγείου είναι λεπτό, κάθετο. Το αγγείο φέρει μια λαβή κυκλικής διατομής στο πλάι. Τόσο η σύσταση του πηλού, όσο και η φόρμα του αγγείου μας παραπέμπουν σε αντίστοιχα μαγειρικά σκεύη για όσπρια, το λεγόμενα «φαβοτσούκαλα» των μεσαιωνικών και νεότερων χρόνων.¹⁸⁷

¹⁸⁶ Βαλλιάνος – Παδουβά 1986, 24. Λιάρος 2013, 80, 87.

¹⁸⁷ Liaros 2020, 543-4, 558. Μπακιρτζής 1989, 34-8.

5.3 Διακοσμητικά στοιχεία

5.3.1 Επίθετη διακόσμηση

Η εξωτερική επιφάνεια των αγγείων συχνά φέρει διακόσμηση, επίθετη, εγχάρακτη γραπτή ή εμπίεστη. Τα επίθετα κοσμήματα είναι περιορισμένα στα κρητικά αγγεία. Στο σημείο ένωσης των διαφορετικών τμημάτων, των στομωσιών, σε πιθάρια (αρ. καταλόγου 31, 47) αλλά και σε μικρότερα αγγεία, κατασκευασμένα σε τμήματα, όπως οι μπρίκες (αρ. καταλόγου 13, 14) τοποθετούσαν ανάγλυφες ταινίες, τα ζωνάρια. Τα ζωνάρια ενίσχυαν τα τοιχώματα του αγγείου αλλά ταυτόχρονα είχαν διακοσμητικό ρόλο. Εκτός από τα ζωνάρια στο σημείο των ενώσεων υπήρχαν επίθετα «κορδόνια» πηλού, τοποθετημένα κυρίως στο πάνω μέρος των αγγείων, γύρω από τον λαιμό ή κάτω από το χείλος (αρ. καταλόγου 3, 13, 31). Επάνω στα ζωνάρια και στα «κορδόνια», οι αγγειοπλάστες πρόσθεταν χτενωτά, εγχάρακτα ή εμπίεστα μοτίβα, τονίζοντας τον διακοσμητικό τους χαρακτήρα (αρ. καταλόγου 3, 13, 14, 35).¹⁸⁸

5.3.2 Εγχάρακτη διακόσμηση

Η εγχάρακτη διακόσμηση γινόταν συνήθως σε ζώνες που περιέτρεχαν το αγγείο. Τα εγχάρακτα μοτίβα που χρησιμοποιούνταν είναι κυματοειδείς γραμμές, φυλλοειδή μοτίβα, ομόκεντροι κύκλοι, ή λοξές γραμμές, σαν εγκοπές (αρ. καταλόγου 8, 12, 14). Για την δημιουργία των μοτίβων αυτών οι αγγειοπλάστες χρησιμοποιούσαν ένα κλαρί ή κάποιο ξύλινο εργαλείο.¹⁸⁹ Οι εγχαράξεις χαρακτηρίζονται από απλότητα και ταχύτητα στην εκτέλεση. Άλλωστε η διακόσμηση των χρηστικών αυτών αγγείων δεν είχε κυρίαρχο ρόλο αλλά στόχευε στην ανάδειξη της φόρμας τους.

Πολλά αγγεία, κυρίως πιθάρια, φέρουν χτενωτή διακόσμηση που δημιουργούνταν από ξύλινες γλυφίδες με οδοντωτή απόληξη και πιο σπάνια από κομμάτια από χτένες, που έσερναν οι αγγειοπλάστες στο νωπό πηλό (Εικ. 34, 35). Τα μοτίβα που σχηματίζονταν ήταν κυματοειδείς γραμμές, τρίγωνα ή χι¹⁹⁰ (αρ. καταλόγου 28, 29, 30).

¹⁸⁸ Λιάρος (2021, 72-3). Ο Ν. Λιάρος επισημαίνει την ύπαρξη όμοιων επίθετων σχοινοειδών κοσμημάτων σε χιώτικα πιθάρια.

¹⁸⁹ Λιάρος 2021, 68-71.

¹⁹⁰ Λιάρος 2021, 68-71.

Πολλές φορές το ίδιο εργαλείο πιεζόταν κάθετα στον πηλό δημιουργώντας εμπίεστες στικτές γραμμές (αρ. καταλόγου 29).

Συχνά τα αγγεία φέρουν εγχάρακτα σύμβολα, που δεν είναι απλά διακοσμητικά στοιχεία αλλά έχουν αποτροπαϊκό χαρακτήρα. Ο εγχάρακτος σταυρός στο μελισσοβρασκή (αρ. καταλόγου 19) και στον πυθμένα της μελολεκανίδας (αρ. καταλόγου 20) λειτουργεί ως φυλακτικό σύμβολο για το περιεχόμενο των αγγείων. Τα εγχάρακτα δέντρα της ζωής στο πιθαράκι (αρ. καταλόγου 34) έχουν ένα ξεκάθαρα ευχητικό χαρακτήρα για την αφθονία των αγαθών.¹⁹¹

Ακόμη παρατηρούνται εγχάρακτες επιγραφές με ονόματα και χρονολογίες (αρ. καταλόγου 3, 8, 28). Οι επιγραφές αυτές είναι δηλωτικές του μάστορα ή σπανιότερα του παραγγελιοδότη και οι ημερομηνίες αντιστοιχούν στον χρόνο κατασκευής των αγγείων. Τα χαράγματα αυτά αποτελούν σημαντικά τεκμήρια για την χρονολόγηση και την μελέτη της τυπολογικής εξέλιξης των συγκεκριμένων κεραμικών.

5.3.3 Γραπτή διακόσμηση

Στη περιοχή των Μαργαριτών τα κλειστά αγγεία, λαήνες, σταμνιά και μπρίκες, κοσμούσαν με γραπτή διακόσμηση. Η διακόσμηση γινόταν με την εφαρμογή καστανέρυθρου επιχρίσματος που δημιουργούσε αντίθεση πάνω στον ανοιχτόχρωμο πηλό των αγγείων. Για την δημιουργία της γραπτής διακόσμησης οι αγγειοπλάστες χρησιμοποιούσαν τον «πλόκο», ένα μακρύ ξυλάκι που στη μια άκρη έδεναν μια μακριά τούφα μαλλί¹⁹² (Εικ. 36). Τα γραπτά μοτίβα ήταν είτε φυτικά, σχηματικά αποδοσμένα, είτε αφηρημένα, σαν γρήγορες πινελιές ή σαν χρώμα που έχει στάξει στο αγγείο (αρ. καταλόγου 4, 6, 9, 11).

5.3.4 Εμπίεστη διακόσμηση

Οι αγγειοπλάστες πίεζαν στο νωπό πηλό εργαλεία και σφραγίδες με φυτικά και γεωμετρικά μοτίβα (αρ. καταλόγου 32). Επίσης εντοπίζονται σε πιθάρια αποτυπώματα

¹⁹¹ Λιάρος 2021, 72-3, 132-3.

¹⁹² Σκλαβενίτης-Χαραλαμπίς 2002, 30.

από σφραγίδες άρτου (Εικ. 37). Η χρήση τους έχει θρησκευτικό και φυλακτικό ρόλο, όπως τα εγχάρακτα σύμβολα που αναφέρθηκαν παραπάνω (αρ. καταλόγου 29).

Για τη δημιουργία εμπίεστης διακόσμησης χρησιμοποιούσαν σφραγιδοκύλινδρους (Εικ. 38). Οι σφραγιδοκύλινδροι αποτελούνταν από ένα πήλινο ή ξύλινο κύλινδρο σκαλισμένο με ένα μοτίβο. Ο κύλινδρος προσαρμοζόταν σε λαβή και ο αγγειοπλάστης τον πίεζε στο νωπό αγγείο διαμορφώνοντας έτσι διακοσμητικές ζώνες από ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο περιμετρικά του αγγείου (αρ. καταλόγου 29, 30, 33).

Ο Χρ. Βαλλιάνος στο άρθρο του «Κρητικά πιθάρια με διάκοσμο από σφραγιδοκύλινδρο» καταγράφει ποικίλα παραδείγματα αποτυπωμάτων σφραγιδοκυλίνδρων και επιχειρεί μια τυπολογική, γεωγραφική και χρονολογική κατηγοριοποίηση. Στο αγγειοπλαστικό κέντρο του Θραψανού αποδίδει δώδεκα διαφορετικούς τύπους σφραγισμάτων. Στους σφραγιδοκύλινδρους των Θραψανιώτικων εργαστηρίων παρατηρούμε μοτίβα παράλληλων γραμμών, που πολλές φορές συνδυάζονται σχηματίζοντας κυπαρίσσια, ψαροκόκαλα, ρόμβους. Ακόμη υπάρχουν σφραγίσματα με γεωμετρικά μοτίβα αποτελούμενα από συνδυασμούς τριγώνων, κάθετων, τεθλασμένων και καμπύλων γραμμών, φυτικών μοτίβων και συμβόλων, όπως ο σταυρός (Εικ. 42). Μια άλλη κατηγορία είναι σφραγίσματα που σχηματίζουν κυκλικά μοτίβα αποτελούμενα από ακανόνιστες γραμμές. Ένα ιδιόμορφο σφράγισμα αποτυπώνει γεωμετρικά σχέδια τριγώνων, κυπαρίσσια, ρόμβους και ρόδακες. Επίσης δημοσιεύονται δυο όστρακα με σφραγιδοκύλινδρους που φέρουν γεωμετρικά μοτίβα να πλαισιώνουν επιγραφές με χρονολογία, παρέχοντας μας ασφαλή χρονολόγηση στο μέσο του 18ου αιώνα (Εικ. 41). Η χρονολόγηση των σφραγισμάτων κυμαίνεται από τον 15ο μέχρι τον 18ο αιώνα και βασίζεται στην υποθετική μορφολογική εξέλιξη των μοτίβων.¹⁹³ Ωστόσο η υπόθεση αυτή χρήζει περισσότερων στοιχείων.

Στο ίδιο άρθρο παρουσιάζονται παραδείγματα σφραγιδοκυλίνδρων αποδιδόμενα στο αγγειοπλαστικό κέντρο των Μαργαριτών. Τα σφραγίσματα από τις Μαργαρίτες είναι πολύ πιο απλά στην μορφή τους, καθώς αποτελούν συνθέσεις κάθετων, παράλληλων γραμμών ποικίλων μεγεθών. Τα σφραγίσματα αυτά χρονολογούνται από τον Χρ. Βαλλιάνο από τον 15ο έως τον 17ο αιώνα¹⁹⁴ (Εικ. 39).

Ιδιαίτερα σημαντικοί είναι οι σφραγιδοκύλινδροι που φέρουν επιγραφές. Στο άρθρο του Χρ. Βαλλιάνου είναι δημοσιευμένα οχτώ ακόμη αποτυπώματα σφραγιδοκυλίνδρων

¹⁹³ Βαλλιάνος 1995, 55-64.

¹⁹⁴ Βαλλιάνος 1995, 68-9.

με επιγραφές. Στα τυπώματα αυτά μπορούμε να διακρίνουμε τις φράσεις [ΕΓΟΜΑΡΚΟ...], [Κ?ΜΤΟΧΑΛΦΑ...] [ΙΗΣΟΥΣ ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΙΚΑ], [Ρ...? ICΧΝ] (Εικ. 40) ενώ τα υπόλοιπα είναι δυσανάγνωστα καθώς προέρχονται από όστρακα και σώζονται αποσπασματικά.

Ο Guiseppe Gerola στο θεμελιώδες έργο του *Monumenti Veneti nell' isola di Creta ricerche e descrizione* καταγράφει μια σειρά από αποτυπώματα σφραγιδοκυλίνδρων με επιγραφές σε πιθάρια που εντόπισε στην περιοχή του Μυλοποτάμου. Τα πιθάρια που αναφέρει ο Gerola χρονολογούνται με ασφάλεια στο τέλος του 16ου αιώνα και στην αρχή του 17ου αιώνα καθώς τα τέσσερα φέρουν εγχάρακτες χρονολογίες ενώ τα υπόλοιπα έξι φέρουν όμοιους σφραγιδοκυλίνδρους με τα χρονολογημένα.

Ένα πιθάρι που ο Gerola μας παραδίδει πως βρέθηκε στο χωριό Αλφά, φέρει διακόσμηση από σφραγιδοκύλινδρο με την επιγραφή [ΙΗΣΟΥΣ ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΙΚΑ ΕΓΩ ΜΑΡΚΟΣ...ΦΑΡ ΧΙΣ ΤΕΚΝΟΥ]. (Εικ. 43). Το πιθάρι αυτό φέρει εγχάρακτη χρονολογία 1610 και τα αρχικά ΝΔ τρεις φορές χαραγμένα. Ο Gerola αναφέρει ότι εντόπισε σε πιθάρι στο Ρέθυμνο τον ίδιο σφραγιδοκύλινδρο. Το πιθάρι αυτό φέρει χαραγμένα με χρονολογία και ακρωνύμια στις τρεις του λαβές. Διακρίνεται η ημερομηνία {1612 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ} με αραβική και ελληνική αρίθμηση, ένα ακρωνύμιο που παραπέμπει στο χωριό Απόστολοι, χάραγμα με το αρκτικόλεξο ΙΣ ΧΡ ΝΙ ΚΑ και μερικά ακόμη δυσερμήνευτα αρκτικόλεξα (Εικ. 44).

Σε άλλα τρία πιθάρια βρήκε αποτύπωμα σφραγιδοκυλίνδρου με τη φράση [ΙΗΣΟΥΣ ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΙΚΑ ΜΤΟΧν ΑΛΦΑ ΕΓΟΜΑΡΚΟC] (Εικ. 45). Από τα τρία αυτά πιθάρια το ένα φέρει εγχάρακτη ημερομηνία στη λαβή [1609 μηνή μαγίου κδ´] 24 Μαΐου 1609 (Εικ. 46). Σε δύο ακόμη πιθάρια, που εντόπισε στο χωριό Απόστολοι, αναφέρει ότι υπάρχει η επιγραφή [ICXC(ni)ΚΑΜΤΟΧΑΛΦΑΕΓΟΜΑΡΚΟΦΑΡVN] (Εικ. 47). Ο Gerola παρουσιάζει ένα ακόμη πιθάρι με σφράγισμα με διακοσμητικό μοτίβο και την επιγραφή [ΙΗΣΟΥΣΧΡΙΣΤΟΣΝΙΚΑ] (Εικ. 48). Στην ίδια μελέτη δημοσιεύεται ένα ακόμη πιθάρι χωρίς να αναφέρεται άλλη διακόσμηση παρά μόνο η εγχάρακτη ημερομηνία 1588. Το κεραμικό αυτό εντόπισε ο Gerola σε σπίτι του Ρεθύμνου.

Η ομοιότητα ανάμεσα στους ενεπίγραφους σφραγιδοκυλίνδρους που δημοσίευσαν ο Giuseppe Gerola και Χριστόφορος Βαλλιάνος είναι προφανής. Από τα σφραγίσματα αυτά πληροφορούμαστε πως υπήρχε ένας αγγειοπλάστης από το χωριό Αλφά με το όνομα Μάρκος Φα(ρύν). Οι εγχάρακτες ημερομηνίες που υπάρχουν στα πιθάρια μας προσφέρουν ασφαλή χρονολόγηση για την δράση του αγγειοπλάστη στα πρώτα χρόνια του 17ου αιώνα. Παρότι οι δημοσιεύσεις αυτές αποτελούν μοναδικά τεκμήρια για την

παραγωγή πιθαριών στην ύστερη βενετοκρατία, δεν συνοδεύονται από φωτογραφίες ή σχέδια των αγγείων και επομένως εγείρεται ένα σημαντικό ερώτημα. Ποιες ήταν οι διαστάσεις και το σχήμα των πιθαριών αυτών;

Στη συλλογή του Κέντρου Μελέτης Νεώτερης Κεραμικής υπάρχει ένα πιθάρι με τυπώματα σφραγιδοκυλίνδρου (αρ. καταλόγου 28). Το πιθάρι έχει ωσειδή φόρμα. Φέρει δύο πεπλατυσμένες λαβές που φέρουν τέσσερις αυλακώσεις. Στην απόληξη των λαβών του αγγείου υπάρχουν χαράγματα. Στην μια λαβή διακρίνεται η εγχάρακτη ημερομηνία 1613 και στην άλλη το αρχικά [MA] και δύο ακόμη δυσερμήνευτα σύμβολα. Το χείλος είναι οριζόντιο, επίπεδο και προεξέχον. Κάτω από το χείλος υπάρχει διακοσμητική ζώνη με εγχάρακτα επάλληλα, τρίγωνα, ενώ ακριβώς από κάτω υπάρχει ζώνη με εμπίεστο μοτίβο από οδοντωτό εργαλείο. Σε όλο το σώμα του αγγείου είναι τυπωμένος σφραγιδοκύλινδρος. Αν και η επιφάνεια του αγγείου είναι διαβρωμένη και τα αποτυπώματα του σφραγιδοκυλίνδρου δυσανάγνωστα διακρίνεται τμήμα της επιγραφής, [MAPKO...ICXONTECMTOXΑΛΦΑ], «Μάρκο...Ιησού(ς) Χριστόν Τέκνου Μετόχι Αλφά».

Στη συλλογή του Ν. Λιάρου υπάρχει ένα μεγάλο μεγέθους πιθάρι με ατρακτοειδές σχήμα (αρ. καταλόγου 37). Το αγγείο κάτω από το επίπεδο χείλος φέρει μια διακοσμητική ζώνη με χτενωτά, επαναλαμβανόμενα τρίγωνα. Σε ολόκληρη την εξωτερική επιφάνεια του αγγείου, καθώς και στην ακμή του χείλους, υπάρχουν αποτυπώματα ενεπίγραφου σφραγιδοκυλίνδρου. Στα σφραγίσματα διακρίνεται η επιγραφή [ΕΓΟΜΦ+ICXN...ΜΕΤΟΧΑΛΦΑ], «Εγώ ΜΦ+ Ιησούς Χριστός Νικά Μετόχι Αλφά».

Στο χωριό Μέρονας στο Αμάρι Ρεθύμνου έχει εντοπισθεί¹⁹⁵ ένα ακόμη όμοιο πιθάρι (Εικ. 49). Το αγγείο είναι ωσειδές και έχει δύο αυλακωτές, πεπλατυσμένες λαβές που καταλήγουν σε δακτυλικό αποτύπωμα. Το χείλος του αγγείου είναι επίπεδο και προεξέχον. Κάτω από το χείλος υπάρχει μια ζώνη με επαναλαμβανόμενα, χτενωτά τρίγωνα και από κάτω μια δεύτερη ζώνη με λοξά εμπίεστα μοτίβα οδοντωτού εργαλείου. Σε όλο το σώμα αλλά και στην εξωτερική ακμή του χείλους είναι πιεσμένος σφραγιδοκύλινδρος. Στα αποτυπώματα μπορούμε να διακρίνουμε την εξής επιγραφή [ICXNΚΕΓΟΜΑΡΚΟ(Μ)ΦΑ...ΧCΤΕCΝΟV], «Ιησούς Χριστός Νικά Εγώ Μάρκος Φα(ριν)... Χριστό Τέκνου».

¹⁹⁵ Ο εντοπισμός του πιθαριού και οι φωτογραφίες έχουν γίνει από τον ερευνητή Κώστα Σκιαδά τον οποίο και ευχαριστώ.

Στο αγροτουριστικό μουσείο «Έναγρον» στο χωριό Αξός στον Μυλοπόταμο Ρεθύμνου υπάρχει ένα ακόμη πιθάρι με σφραγιδοκύλινδρο.¹⁹⁶ Το αγγείο αυτό έχει ωοειδή φόρμα, επίπεδη βάση και φέρει στρογγυλή οπή ακριβώς πάνω από τη βάση. Έχει δύο πεπλατυσμένες, αυλακωτές λαβές. Το χείλος είναι φαρδύ, επίπεδο και προεξέχον. Κάτω από το χείλος υπάρχει μια διακοσμητική ζώνη με χτενωτά επαναλαμβανόμενα χι. Στην απόληξη της μια λαβής υπάρχει εγχάρακτη ημερομηνία 1606 και δύο γράμματα [ZN]. Σε όλο το σώμα του αγγείου έχει αποτυπωθεί σφραγιδοκύλινδρος με επιγραφή. [ΜΑΡΚΟΦΑΡ(ΧΙC).ΤΕΚΝΟΥ...], «Μάρκο Φαρ(ιv) (Χριστός Ιησούς) τέκνου...» (Εικ. 50, 51).

Στη μονή Αρκαδίου υπάρχει ένα πιθάρι μεγαλύτερου μεγέθους από τα προηγούμενα (Εικ. 52). Το αγγείο αυτό έχει επίπεδη βάση και απιόσχημη φόρμα. Οι τρεις λαβές του είναι πεπλατυσμένες με αυλακώσεις και στην απόληξή τους φέρουν εμπιέστο δακτυλικό αποτύπωμα. Το χείλος είναι οριζόντιο, επίπεδο και προεξέχον. Κάτω από το χείλος είναι διαμορφωμένη μια διακοσμητική ζώνη από εγχάρακτα χι. Στο εσωτερικό των χι υπάρχουν σφραγίσματα στρογγυλά σε σχήμα ρόδακα ή τυποποιημένου λουλουδιού (Εικ. 53). Ορισμένα στρογγυλά σφραγίσματα περικλείονται από εμπιέστους ρόμβους ή πολύγωνα, σχηματισμένους από οδοντωτό εργαλείο. Στην απόληξη της μια λαβής παρατηρείται εγχάρακτη ημερομηνία το ελληνικό αριθμητικό σύστημα [ΑΧΙΖ]¹⁹⁷ και τετράγωνη σφραγίδα άρτου με το ακρωνύμια [ΙC Χ ΝΙ Κ] Εκατέρωθεν αυτών σχηματίζονται εγχάρακτα τα αρκτικόλεξα [ΙS ΧS] (Εικ. 54). Στην εξωτερική επιφάνεια του χείλους και σε όλο το σώμα υπάρχει αποτύπωμα σφραγιδοκύλινδρου. Η επιγραφή είναι δυσανάγνωστη αλλά διακρίνεται η φράση [ΙCXCΝΚΑ...], «Ιήσους Χριστός Νικά...»¹⁹⁸.

Ένα ακόμη πιθάρι από τη συλλογή του Κέντρου Μελέτης Νέωτερης Κεραμεικής φέρει αποτυπώματα σφραγιδοκύλινδρου με επιγραφή (αρ. καταλόγου 31). Το πιθάρι αυτό είναι βαρελόσχημο, με δύο ζωνάρι στο μέσον του σώματος. Έχει τρεις πεπλατυσμένες λαβές με στη μεση και δακτυλικό αποτύπωμα στην απόληξη. Στα αποτυπώματα του σφραγιδοκύλινδρου διακρίνεται η φράση [ΜΑΣΤΡΟΜΑΝΟΛΙ], «μάστρο Μανόλι». Στην αρχή και στα τέλος της φράσης υπάρχει ένα μοτίβο τεσσάρων, κάθετων, παράλληλων γραμμών και μιας τέμνουσας, οριζόντιας γραμμής.

¹⁹⁶ Οι πληροφορίες και οι φωτογραφίες αυτού του πιθαριού είναι από τον ερευνητή Ευτύχη Τζιρτζιλιάκη τον οποίο και ευχαριστώ.

¹⁹⁷ Η ημερομηνία ΑΧΙΖ αντιστοιχεί στο έτος 1617.

¹⁹⁸ Σκλαβενίτης (2006, 107-9). Ο Χρ. Σκλαβενίτης έχει αποτυπώσει και το υπόλοιπο της επιγραφής. Ωστόσο η φράση παραμένει δυσερμήνευτη, [ΙCXCΝΚΑ...ΚΟΟΙΝΤVΦΛΟΝΤCСRΟ...].

Ένα παρόμοιο πιθάρι βρίσκεται στην ιδιωτική συλλογή του Ευτύχη Τζιρτζιλάκη. (Εικ. 55) Το πιθάρι αυτό είναι βαρελόσχημο με επίπεδη βάση. Φέρει τρεις πεπλατυσμένες λαβές. Οι λαβές φέρουν με αυλάκωση στο κέντρο και ένα εμπίεστο δακτυλικό αποτύπωμα στην απόληξή τους. Το χείλος είναι επίπεδο και προεξέχον. Στην εξωτερική ακμή του χείλους και στο σώμα του αγγείου, στο ύψος των λαβών, υπάρχει χτενωτή, κυματοειδής διακόσμηση. Το υπόλοιπο αγγείο κοσμείται από σφραγιδοκύλινδρο με επιγραφή. Στο αποτύπωμα του σφραγιδοκυλίνδρου διακρίνεται ένας σταυρός, η φράση [MASTPOMANIO], «Μάστρο Μανιό», και ένα αβακωτό μοτίβο με δύο κάθετες και δύο οριζόντιες γραμμές. (Εικ. 56)¹⁹⁹ Πιθάρι με αυτόν τον σφραγιδοκύλινδρο υπάρχει και στη συλλογή της Αμερικάνικης Σχολής Κλασικών Σπουδών, στο χώρο της βιβλιοθήκης Blegen, με ύψος ενός μέτρου.

Οι ενεπίγραφοι αυτοί σφραγιδοκύλινδροι αναφέρουν τα ονόματα των αγγειοπλαστών, των πρωτομαστόρων, ο Μάρκος Φαρ(ι)ν, ο μαστρό Μανόλης και ο μαστρό Μανιός υπογράφουν το έργο τους έχοντας επίγνωση της τέχνης τους και της κοινωνικής τους θέσης. Ο Μάρκος Φαρ(ι)ν δε σε κάποιους από τους σφραγιδοκύλινδρους αναφέρει ότι είναι από το «μετοχί Αλφά».

¹⁹⁹ Ο σφραγιδοκύλινδρος αυτός υπάρχει και σε ένα πιθάρι με παρόμοια τυπολογικά χαρακτηριστικά που βρίσκεται την Αμερικανική Αρχαιολογική Σχολή.

5.4 Η τυπολογική εξέλιξη των πιθαριών

Τα νεότερα κρητικά πιθάρια έχουν κοινά μορφολογικά στοιχεία, αλλά και ποικίλες διαφοροποιήσεις. Δυστυχώς ελάχιστα αγγεία φέρουν επιγραφή με ημερομηνία και ακόμη λιγότερα έχουν βρεθεί σε ανασκαφές ώστε να τεκμηριώνεται η ασφαλής χρονολόγησή τους. Δύσκολος είναι και ο προσδιορισμός της προέλευσης των κεραμικών. Αφενός η περιοδική μετακίνηση των αγγειοπλαστών επέτρεπε τη διασπορά των πιθαριών σε μέρη του νησιού αρκετά απομακρυσμένα από το αγγειοπλαστικό κέντρο. Αφετέρου η εμπορευματοποίηση των παλιών πιθαριών και η απομάκρυνσή τους από το νησί δυσχεραίνει την ταύτιση των κεραμικών με τον τόπο παραγωγής τους. Με τα λιγοστά στοιχεία που υπάρχουν, επιχειρείται παρακάτω η διάκριση των πιθαριών σε ομάδες με κοινά τυπολογικά χαρακτηριστικά.

Το πιθάρια που φέρουν σφραγιδοκύλινδρο του Μάρκου Φαρύν καθώς και το πιθάρια από τη Μονή Αρκαδίου έχουν μορφολογικές ομοιότητες, ωσειδή φόρμα, επίπεδη βάση πεπλατυσμένες λαβές με αυλακώσεις, φαρδύ, επίπεδο, προεξέχον χείλος, ζώνη με χτενωτά κοσμήματα κάτω από το χείλος. Τα ίδια τυπολογικά χαρακτηριστικά εντοπίζονται και σε πιθάρια που δεν φέρουν επιγραφές, επιτρέποντάς μας να εντάξουμε όλα αυτά τα πιθάρια σε μια ομάδα, να τα χρονολογήσουμε στο πρώτο τέταρτο του 17ου αιώνα και να προσδιορίσουμε την προέλευσή τους στην περιοχή του Μυλοποτάμου. (αρ. καταλόγου 29, 33, 36).

Το πιθάρια του Κέντρου Μελέτης Νεώτερης Κεραμικής (αρ. καταλόγου 30) έχει ατρακτοειδή φόρμα, τρεις πλατιές λαβές με αυλάκωση στη μέση και δυο δακτυλικά αποτυπώματα στην απόληξη. Το πιθάρια αυτό σχηματίζει λαιμό λίγων εκατοστών και φαρδύ, επίπεδο προεξέχον χείλος. Στην ακμή του χείλους φέρει χτενωτή, κυματοειδή γραμμή. Στο λαιμό κοσμείται από μια ζώνη χτενωτών, επαναλαμβανόμενων τριγώνων. Κάτω από τα τρίγωνα σχηματίζεται δεύτερη διακοσμητική ζώνη από λοξά αποτυπώματα οδοντωτού εργαλείου. Το υπόλοιπο αγγείο είναι κατάκοσμο από σφραγιδοκύλινδρο με γεωμετρικά μοτίβα. Ένα πιθάρια με τα ίδια τυπολογικά χαρακτηριστικά ανήκει στη συλλογή Νίκου Λιάρου (Εικ. 57), ενώ ένα τρίτο βρίσκεται στο Λαογραφικό Μουσείο Ρεθύμνης (Εικ. 58, 59). Για τα πιθάρια αυτά έχει προταθεί η χρονολόγησή τους τον 17ο ή 18ο αιώνα.²⁰⁰ Η διαμόρφωση του χείλους και των λαβών, καθώς και η χτενωτή διακόσμηση θυμίζει πράγματι τα πιθάρια που χρονολογούνται με

²⁰⁰ Λιάρος 2021, 100.

ασφάλεια στις αρχές του 17ου αιώνα. Ωστόσο χρειάζονται περισσότερα στοιχεία για την ακριβέστερη χρονολόγησή τους και για τον εντοπισμό του αγγειοπλαστικού κέντρου που τα παρήγαγε.

Το πιθάρι με τον σφραγιδοκύλινδρο του Μάστρο Μανόλη (αρ. καταλόγου 31) και το πιθάρι με το σφραγιδοκύλινδρο του Μάστρο Μανιό (Εικ. 55, 56) έχουν κοινά μορφολογικά χαρακτηριστικά, τη βαρελόσχημη φόρμα, τη διαμόρφωση του χείλους και των λαβών καθώς και τη διακόσμησή τους. Τα χαρακτηριστικά αυτά παραπέμπουν στα πιθάρια του Μάρκου Φαρύν (Εικ. 50-51), και αυτό μπορεί να υποδεικνύει μια χρονολόγηση μέσα στον 17ο αιώνα. Επίσης σε έγγραφο του 1642 αναφέρονται δύο «τζηκαλάδες» με το όνομα ο Μανιός Φερφήρας από το Γάλιπε και ο Μανιός Δεμέστηχος από το Θραψανό.²⁰¹ Ωστόσο ελλείπει άλλων στοιχείων δεν είναι εφικτή ούτε η χρονολόγησή τους, ούτε και ο απόδοσή τους σε συγκεκριμένο αγγειοπλαστικό κέντρο.

²⁰¹ Panopoulou 2012, 543.

6. Η κεραμική παραγωγή στην Κρήτη μέσα από γραπτές πηγές

Παρότι υπάρχουν εκατοντάδες μελέτες για την κρητική κεραμική από την προϊστορία έως το Μεσαίωνα, η «χαρτογράφηση» της κεραμικής παραγωγής κατά την ύστερη βενετική και την οθωμανική περίοδο, είναι δύσκολη. Τα αρχαιολογικά ευρήματα είναι περιορισμένα και η ακριβής χρονολόγηση των κεραμικών δεν είναι πάντοτε εφικτή.²⁰² Πολλά από τα στοιχεία στις μελέτες για την κεραμική αυτής της περιόδου βασίζονται σε πληροφορίες και προφορικές μαρτυρίες που διασώθηκαν και καταγράφηκαν στις αρχές του 20ού αιώνα. Μια ανεκτίμητη πηγή πληροφοριών τόσο για την παραγωγή των κεραμικών όσο και για την εμπορία και την χρήση τους είναι τα νοταριακά έγγραφα της βενετικής περιόδου, τα έγγραφα των οθωμανικών αρχών, τα περιηγητικά κείμενα αλλά και τα λογοτεχνικά έργα.²⁰³

Είναι γνωστό πως από τα μέσα του 19ου αιώνα και μέχρι τα μέσα του 20ού υπήρχαν τέσσερα μεγάλα αγγειοπλαστικά κέντρα στο νησί, το Κεντρί, το Θραψανό, οι Μαργαρίτες, τα Νοχιά, καθώς και διάσπαρτα μικρότερα εργαστήρια.²⁰⁴ Ποια ήταν όμως τα αγγειοπλαστικά κέντρα κατά την ύστερη βενετική και την πρόιμη οθωμανική περίοδο;

Το χωριό Κεντρί μαρτυρείται σε πηγές κατά την διάρκεια της Βενετοκρατίας ως «Κεδρί» ενώ σε οθωμανικά έγγραφα, όπως στην κανονιστική διάταξη του 1671, αναφέρεται με τη σημερινή ονομασία.²⁰⁵ Ωστόσο δεν έχουν βρεθεί πληροφορίες για την άσκηση της κεραμικής στο χωριό πριν το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Στο βιβλίο *Κεντρί το χωριό των Σταμνάδων* του Γ. Μανιαδάκη αναφέρεται ότι τα πρώτα εργαστήρια κεραμικής ανήκαν σε περιοδεύοντες αγγειοπλάστες. Στο ίδιο έργο μνημονεύεται η παράδοση σύμφωνα με τη οποία, τέσσερα τσικαλαριά κοντά στον Κέδριο ποταμό είναι τα παλαιότερα και χρονολογούνται από 1870 και έπειτα. Από τα αρχεία του ληξιαρχείου που παραθέτει ο Γ. Μανιαδάκης πληροφορούμαστε την ύπαρξη ενός αγγειοπλάστη Γιώργη Τζανιδάκη, γεννημένου το 1895 καθώς και του πατέρα του Νίκου Τζανιδάκη, επίσης αγγειοπλάστη, που εικάζεται ότι γεννήθηκε μετά το 1870.²⁰⁶

Η παράδοση της κεραμικής του Θραψανού χρονολογείται με βεβαιότητα από τον 16ο αιώνα ίσως και πρωιμότερα. Σε καταγραφή κινητής περιουσίας που χρονολογείται

²⁰² Γιαγκάκη 2012, 13-4, Γιαγκάκη 2021, 73-4.

²⁰³ Ραπορούλου 2012, 542-4, Πέτρακα 2008, 159-63.

²⁰⁴ Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 306,313,314,316.

²⁰⁵ Σταυρινίδης 1947, 118.

²⁰⁶ Μανιαδάκης 2012, 55-6.

το 1568 αναφέρονται θραψανιώτικα αποθηκευτικά αγγεία, «επτά τζαροπούλαις καινούργιαις θραψανιώτικαις». Επίσης σε μια καταγραφή του 1598 γίνεται αναφορά σε θραψανιώτικα κεραμικά, «σκουτέλια θραψανά». ²⁰⁷ Η επισήμανση των κεραμικών ως θραψανιώτικων, στις παραπάνω καταγραφές δεν τεκμηριώνουν απλώς την παραγωγή κεραμικών στο χωριό αλλά αποδεικνύουν ότι ήδη από τα μέσα του 16ου αιώνα είχε καθιερωθεί ονομασία προέλευσης για τα παραγόμενα αγγεία. ²⁰⁸

Στις αρχές του 17ου αιώνα ο κρητικός μοναχός Αγάπιος Λάνδος γράφει για το Θραψανό «Εἰς ἓνα χωρίον τῆς ἄνωθεν περιφημοῦ Κρήτης λεγόμενον Θραψανό ... ὅπου εἶναι πολὺν ἄνθρωπον καὶ τό περισσότερο εἶναι τσουκαλάδες». ²⁰⁹ Στην κανονιστική απογραφή του 1671 που δημοσίευσε ο Ν. Σταυρινίδης, αλλά και σε μεταγενέστερα οθωμανικά έγγραφα το Θραψανό αναφέρεται ως «Τζομλεκτζή Κιοῦ», που σημαίνει χωριό των αγγειοπλαστών. ²¹⁰ Η ονομασία «Τζομλεκτζή Κιοῦ» υπάρχει και σε φερμάνι του 1684, στο οποίο επισημαίνεται η υποχρέωση Θραψανιωτῶν αγγειοπλαστών να καταβάλουν φόρο για την χρήση χωραφιών για την εξόρυξη χόματος. «... ὅτι ἀπό τὸ χῶμα τοῦ εἰς τὴν κατοχὴν τοῦ, δυνάμει ἱεροῦ μοῦ βερατίου, εὐσχομένου ὡς φεοῦδου, χωρίου Τζομλεκτσή, τῆς ἐπαρχίας Πεδιάδος, τμήματος Χάνδακος, ἀγγειοπλάσται τίνες κατασκευάζοντες ἐσχάτως ἀγγεῖα καὶ πωλοῦντες ταῦτα, ἀποφεύγουσι τὴν πληρωμὴν φόρου δεκάτης εἰς αὐτόν ἐπὶ τοῦ τμήματος τῶν πωλουμένων ἀγγείων ...». ²¹¹

Το 1700 ο Γάλλος περιηγητής Joseph Pitton de Tournefort κατά την παραμονή του στην Κρήτη διανυκτέρευσε στο χωριό Θραψανό. Στο έργο του *Relation d' un voyage du Levant fait par ordre du roy* επισημαίνει πως στο Θραψανό παράγονταν πήλινα τσουκάλια, αγγεία και «χονδροειδεῖς στάμνες» για λάδι. “*Nous partîmes donc le derneier jour de Mai pour Girapetra & nous allâmes coucher a dix-huit milles de Candie a Thrapsano, gros villages où il y aune grande fabrique de marmites se terre, de pots & de grosses cruches à huile*”. ²¹²

Για τα αγγεία λαδιού ο Tournefort αναφέρει το όνομα *Jarros*, που μάλλον πρέπει να διαβαστεί *Jarros* και προφανώς πρόκειται για μια παραφθορά της λέξης «τζάρες», ονομασία για τα πιθάκια, κατά κανόνα του λαδιού, πολύ διαδεδομένη σε όλο το Αιγαίο.

²⁰⁷ Bakker – Van Gemert, 1987, 58-59, Panopoulou 2012, 542.

²⁰⁸ Panopoulou – Yangaki 2021.

²⁰⁹ Λάνδος 1851, 354. Αικατερινίδης 1969, 7, 11.

²¹⁰ Σταυρινίδης 1947, 95.

²¹¹ Σταυρινίδης 1986, 215.

²¹² Tournefort 1717, 46, Petraka 2008, 160

Η ονομασία αυτή απαντά και σε κρητικές πηγές της εποχής, «επτά τζαροπούλαις καινούργιαις θραψανιώτικαις».²¹³

Το χωριό Μαργαρίτες αναφέρεται από το 1415 στο χρονικό του Cristoforo Buondolmonti.²¹⁴ Ο Francesco Barozzi στην περιγραφή της Κρήτης του 1577 αναφέρει το χωριό με τις ονομασίες «Margarites» και «Magarites».²¹⁵ Η ύπαρξη του χωριού κατά τον 17ο αιώνα επιβεβαιώνεται από βενετικές απογραφές και μαρτυρείται στο ποιητικό έργο για τον Κρητικό πόλεμο (1645-1669) του Μαρίνου Τζάνες Μπουνιαλή.²¹⁶ Στις παραπάνω πηγές δεν γίνεται καμία μνεία στην άσκηση της αγγειοπλαστικής από του κατοίκους των Μαργαριτών, ωστόσο εάν δεχθούμε πως το όνομα *Μαγαρίτες* προέρχεται από τη λέξη «μαγαρικά»,²¹⁷ μεσαιωνική ελληνική λέξη που περιγράφει τους αμφορείς,²¹⁸ τότε μπορούμε να υποθέσουμε πως εκεί κατασκευάζονταν κεραμικά τουλάχιστον από τον 15ο αιώνα.

Το 1668 ο Οθωμανός περιηγητής Εβλιά Τσελεμπί αποβιβάστηκε στα Χανιά και περιηγήθηκε στο νησί κατευθυνόμενος προς το Χάνδακα. Στο οδοιπορικό του ο Τσελεμπί περιγράφει την άφιξή του στο χωριό «Κιούπια» στην περιοχή του Ρεθύμνου, όπου οι χριστιανοί κάτοικοι καταπιάνονται με την κεραμική. «*Συνεχίσαμε προς τα ανατολικά μέσα από τρομακτικά μέρη συναντήσαμε τη βρύση του Παπά και σε δύο ώρες φτάσαμε στο χωριό Κιούπια. Όλοι οι ρεαγιάδες ασχολούνται με την κατασκευή κεραμικών, απ' όπου το χωριό πήρε το όνομά του.*»²¹⁹

Λαμβάνοντας υπόψιν την περιγραφή και τα τοπωνύμια που χρησιμοποιεί ο περιηγητής ως την άφιξή του στο χωριό Κιούπια αλλά και μετά την αναχώρησή του για το Ηράκλειο, ο Μ. Γιαννουσάκης υποστηρίζει ότι το παραπάνω χωριό αναφέρεται στο χωριό Μαργαρίτες.²²⁰ «...συνεχίσαμε ανατολικά στο χωριό των απίστων Μποστανλί, περάσαμε από τα χάνια Ντελικλίτας και Καϊνατζά και σε πέντε ώρες βρισκόμασταν στο τσιφλίκι του Χουσεΐν Πασά... συνεχίσαμε προς τα ανατολικά... συναντήσαμε τη βρύση του Παπά... σε δύο ώρες φτάσαμε στο χωριό Κιούπια... Σε δύο ώρες είμαστε, στο Γενί Καχβέ και σε άλλες τρεις στο ορεινό χωριού της Δαμάστας...».²²¹

²¹³ Ραπορούλου 2012, 542.

²¹⁴ Αποσκίτου 1983, 52.

²¹⁵ Barozzi 2004, 283

²¹⁶ Μπουνιαλής 1908, 106.

²¹⁷ Γιαννουσάκης 2016, 40, Σκλαβενίτης-Χαραλαμπής 2002, 14-5.

²¹⁸ Μπακιρτζής 1989, 71.

²¹⁹ Τσελεμπί 2005, 157-8.

²²⁰ Γιαννουσάκης 2016, 46-7.

²²¹ Τσελεμπί 2005, 157-8.

Είναι λοιπόν πιθανό ο Εβλιά Τσελεμπί στο δρόμο του για τον Χάνδακα να πέρασε από τις Μαργαρίτες και να κατέγραψε το χωριό ως «Κιούπια» εξαιτίας της μεγάλης αγγειοπλαστικής παραγωγής ή να προσπάθησε να μεταφράσει την ονομασία «Μαγαρίτες». Παρόλα αυτά αξίζει να σημειωθεί πως τόσο στην κανονιστική διάταξη του 1671 όσο και σε άλλα οθωμανικά έγγραφα του 17ου αιώνα το χωριό καταγράφεται με την ονομασία «Μαγαρίτες».²²²

Τις Μαργαρίτες επισκέφθηκε και ο Άγγλος περιηγητής Richard Pococke το 1739. Στο έργο του “A description of the East and some other Countries” περιγράφει το χωριό και επισημαίνει την παραγωγή κεραμικών από τους κατοίκους. “*They have a manufacture of a fine red earthen ware something like that of the ancient*”.²²³

Γραπτές μαρτυρίες αγγειοπλαστικής δραστηριότητας υπάρχουν και για άλλα χωριά της Κρήτης. Σε ένα έγγραφο του 1606 αναφέρεται η παραγωγή μικρών αποθηκευτικών αγγείων στο χωριό Ασήμι στο Ηράκλειο, «*πιθόπουλα ασιμνιανά μίστατα ιη΄*».²²⁴ Μια ακόμη αναφορά υπάρχει σε έγγραφο του 1613 «*πιθόπουλα ασιμνιανά, μίστατα δ΄...*».²²⁵ Επίσης το χωριό Ασήμι αναφέρεται και σε άλλο έγγραφο του 17ου αιώνα, «*πιθάρια ασυμνιανά*».²²⁶ Παρά τις μαρτυρίες του 17ου αιώνα, σε μεταγενέστερες περιόδους δεν μνημονεύεται η ύπαρξη εργαστηρίων στο χωριό.

Επιπροσθέτως ο Εβλιά Τσελεμπί το 1668 στο οδοιπορικό του αναφέρει το χωριό Τσικαλαριά που βρισκόταν κοντά στο λιμάνι της Σούδας, και οι κάτοικοί ασχολούνταν με την παραγωγή κεραμικών. «*Σε μια ώρα προς τη μεριά του Κάστρου και προς την κατεύθυνση της κιμπλέ βρίσκεται το χωριό Τσικαλαριά, που κατοικείται από μουσουλμάνους και απίστους. Τα αμπέλια και τα περιβόλια του είναι πάνω στο δρόμο. Οι κάτοικοί του κατασκευάζουν κούπες, κανάτες και στάμνες, γι’ αυτό και το χωριό ονομάζεται Τσιακαλαριά*».²²⁷

Οι γραπτές πηγές μας παρέχουν πληροφορίες όχι μόνο για την τοπογραφία των εργαστηρίων κεραμικής στο νησί αλλά και για τους ίδιους τους αγγειοπλάστες. Από τις αρχές του 16ου αιώνα σώζονται συμβολαιογραφικές πράξεις για την σύσταση συντροφιών, “*compania*”, με τα συμβαλλόμενα μέρη να είναι τεχνίτες, αλλά και κεφαλαιούχοι, έμποροι ή παραγγελιοδότες. Οι συντροφιές αυτές στόχευαν στην

²²² Γιαννουσάκης 2016, 49-62.

²²³ Pococke 1743, 259.

²²⁴ Bakker – Van Germet 1987, 383, Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 306

²²⁵ Bakker – Van Germet 1987, 739, Στρατιδάκης 2012, 21

²²⁶ Panopoulou – Yangaki 2021, υπό έκδοση

²²⁷ Τσελεμπί 2005, 151-2.

περάτωση των παραγγελιών, τη διακίνηση των κεραμικών αλλά και τη διαχείριση των ζημιών. Σε έγγραφο του 1610 διαβάζουμε ότι ο πρωτομάστορος Manoli Callergi, άλλοι τέσσερεις τεχνίτες, όλοι από το Θραψανό, και η Maria, χήρα του Janni Vurgari σύναψαν συμφωνία για την παραγωγή κεραμικών, τη μεταφορά και την πώληση των κεραμικών στον Χάνδακα. Στο έγγραφο αναφέρονται το αρχικό κεφάλαιο, οι 37 κεφαλαιούχοι, οι υποχρεώσεις και η αμοιβή του κάθε μέλους.²²⁸ Αξίζει να επισημανθεί η θέση του πρωτομάστορα, ο οποίος φαίνεται να είναι ο υπεύθυνος της συντροφιάς, όπως ακριβώς συνέβαινε με τον μάστορά και στις μεταγενέστερες βεντέμες.²²⁹

Σε έγγραφο του 1641 καταγράφεται η σύναψη συμφωνίας μεταξύ ενός γαιοκτήμονα από την Ιεράπετρα, του Ανδρέα Μουδάτζου και μιας συντροφιάς Θραψανιωτών αγγειοπλαστών που θα μετέβαιναν στην Ιεράπετρα για να κατασκευάσουν 100 πιθάρια για λάδι. Στο συμφωνητικό αναγράφονται ονομαστικά τα συμβαλλόμενα μέρη, καθορίζεται η εργασία που έπρεπε να γίνει, τίθενται οι όροι που θα εξασφάλιζαν την αρτιότητα των κεραμικών, η αμοιβή και ο τρόπος πληρωμής. Το έγγραφο αυτό αποτελεί μια πολύ πρώιμη γραπτή μαρτυρία της μετακίνησης Θραψανιωτών αγγειοπλαστών για την παραγωγή πιθαριών.²³⁰ Οι αναλογίες της συμφωνίας αυτής με τις βεντέμες που γίνονταν ως τα μέσα του 20ού αιώνα είναι εμφανείς.

Επίσης σε συμβολαιογραφικά έγγραφα σώζονται σημαντικές λεπτομέρειες για την άσκηση της κεραμικής. Η προμήθεια πίσσας για την στεγανοποίηση των πιθαριών μαρτυρείται σε έγγραφο του 1504 για την επίστρωση της πίσσας σε πιθάρια που προορίζονταν για κρασί και σε έγγραφο του 1641 για την στεγανοποίηση πιθαριών για λάδι.²³¹ Η πίσσα ήταν μια ρητινώδης ουσία που εφαρμοζόταν εσωτερικά στο πιθάρι, καλύπτοντας τα πορώδη τοιχώματα του αγγείου.²³² Στο έγγραφο του 1610 για τη σύσταση της συντροφιάς του Manoli Callergi, γίνεται αναφορά στην υποχρέωση μερικών από τα μέλη να παραδώσουν μόλυβδο ή σκόνη μολύβδου. Ο μόλυβδος ήταν το βασικό στοιχείο για την παρασκευή υαλώματος, επομένως οι τεχνίτες θα παρήγαν και εφυαλωμένα κεραμικά. Επίσης σε συμβόλαια του 1591 μαρτυρείται η ενοκίαση

²²⁸ Panopoulou 2012, 542-3.

²²⁹ Βογιατζόγλου 1972, 9, Βογιατζόγλου-Σακελλατοπούλου, 2009, 173-4, Ψαροπούλου – Σημαντηράκης 2007, 26-8.

²³⁰ Panopoulou 2012, 543.

²³¹ Panopoulou 2012, 543.

²³² Giannopoulou 2010, 75-6. Liaros 2016, 62.

χωραφιών στο Θραψανό, του γαιοκτήμονα Ανδρέα Κορνάρου για την εξόρυξη χώματος και την κατασκευή καμινιών.²³³

Σε προικοσύμφωνα και διαθήκες αναφέρονται κεραμικά καθημερινής χρήσης, επιτρέποντας την καταγραφή των τύπων των παραγόμενων κεραμικών κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Σε έγγραφο του 1598 από το Μοναστηράκι Αμαρίου αναφέρονται τα εξής: «κрасοπίθαρα κρασί γεμάτα δύο κι άλλον ένα κριθάρι, μεγάλα και τα τρία», «...πιθαρόπουλα ... βάνου μίστατα ήκοσι εξ», «πιθαρόπουλο γεμάτο λάδι μίστατα τρία», «πιθόπουλο λαδερο εύκερο», ««κрасοπίθαρα» μιτζά τρία», «σταροπίθαρα», «σιγλόπουλο», «σκουτέλια Θραψανά», «απλάδενες», «λεκανίδες», «λεκανίδα τζικαλάρικη μικρή»²³⁴, «χοντροκανάτες», «λαδικά», «σταμνί», «νερολαήναις», «σταμνοστάτης». Σε προικοσύμφωνο από τη Βισταγή του 1608 αναφέρονται «λεκανίδα ζιματερή τριπιμένη» «διο μικρές λεκανιδοπούλες, η μια τζακισμένη», «διο κρασολαΐνες» «διο παλιόσταμνα», «μια παλιοκουρούπα», «σκουτέλια τρία». Σε έγγραφο του 1613 καταγράφονται «δίο πιθόπουλα ασιμιανά, μίστατα δ'», «δίο απλάδεναις και μια λεκανίδα και σκουτέλια γ'», «'να κρασομούζουρο», «'να σταμνί» και «'να τζικάλι».²³⁵ Ενδεικτική της αξίας των καθημερινών αυτών κεραμικών είναι η αναφορά στην κατάστασή τους κατά τη μεταβίβαση²³⁶, «αντίγα»²³⁷, «τριπιμένη», «τζακισμένη», «παλιόσταμνα» «παλιοκουρούπα», «κрасοπίθαρο καταλιμένω» αλλά και «τζαροπούλαις καινούργιαις».²³⁸

Εκτός όμως από το αγγεία, οι «τζηκαλάδες» κατασκεύαζαν και πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη. Σε έγγραφο του 1642 καταγράφεται παραγγελία οπτόπλινθων και κεραμιδιών, από τον Zuanne Calona, για την οικοδόμηση της μονής της Παναγίας Ακρωτηριανής στο Χάνδακα. Η παραγγελία έγινε σε τέσσερις «τζηκαλάδες», τρεις από το χωριό Γάλιπε και έναν από το Θραψανό. Στο έγγραφο επισημαίνεται η τοποθεσία για την προμήθεια του χώματος και της ξυλείας, οι όροι που εξασφάλιζαν την αρτιότητα των παραγόμενων αντικειμένων, αλλά δεν γίνεται μνεία σε ιδιαίτερη εξειδίκευση των

²³³ Panopoulou 2012, 544.

²³⁴ Πέτρακα (2008, 161). Η Ελένη Πέτρακα αναφέρει ότι το επίθετο «τζικαλάρικη» προσδιορίζει την προέλευση του αγγείου από το χωριό Τσικαλαριά. Προσωπικά δεν θα απέκλεια το επίθετο να περιγράφει την ποιότητα ή την χρήση της λεκανίδας.

²³⁵ Bakker – Van Germet 1987, 59, 383, 438, 477, 712, 739, Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 305-6, Πέτρακα 2008, 161, Στρατιδάκης 2012, 21.

²³⁶ Λιάρος (2021, 62). Η μεταβίβαση και χρήση ραγισμένων ή σπασμένων κεραμικών μαρτυρείται και σε άλλες περιοχές του Αιγαίου όπως στη Χίο που τα νοταριακά έγγραφα αναφέρουν «πίθους γερούς και τσακισμένους».

²³⁷ Panopoulou – Yangaki 2021.

²³⁸ Panopoulou – Yangaki 2021. Στρατιδάκης 2012, 21.

τεχνιτών.²³⁹ Πιθανότατα οι αγγειοπλάστες που παρήγαγαν τα αγγεία ήταν οι ίδιοι που παρήγαγαν τα πήλινα αρχιτεκτονικά στελέχη. Την παραγωγή τέτοιων κεραμικών από αγγειοπλάστες αναφέρουν και οι Μ. Παδουβά και Χρ. Βαλλιάνος για τον 19ο και 20ό αιώνα.²⁴⁰

Οι αναφορές για την κεραμική σε λογοτεχνικά κείμενα είναι εξαιρετικά σπάνιες. Κατά τη διάρκεια της παρούσας έρευνας εντοπίστηκαν περιγραφές αγγείων και της χρήσης τους σε δύο έργα που εκπροσωπούν δύο διαφορετικά λογοτεχνικά είδη.

Στο αυτοβιογραφικό έργο του Τζουάνες Παπαδόπουλου *Στον καιρό της σχόλης. Αναμνήσεις από την Κρήτη του 17ου αιώνα*, σε μετάφραση και επιμέλεια της Ναταλίας Δεληγιαννάκη, ο συγγραφέας μεταφέρει μια ζωντανή εικόνα της καθημερινότητας των κατοίκων της Κρήτης στο α' μισό του 17ου αιώνα. Στις αναμνήσεις του ο Τζουάνες Παπαδόπουλος καταγράφει καθημερινές συνήθειες χωρικών και ευγενών, συνταγές μαγειρικής, στοιχεία για την παραγωγή κρασιού, στοιχεία για την εμπορική και οικονομική ζωή των κατοίκων του νησιού. Από τις περιγραφές αυτές αντλούμε πληροφορίες για τα κεραμικά που χρησιμοποιούνταν κατά τα τελευταία χρόνια της βενετοκρατίας.

Το μουζούρι χρησιμοποιούνταν μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα για την μέτρηση όγκου στερεών καρπών. Οι Μ. Παδουβά και Χρ. Βαλλιάνος αναφέρουν ότι για το μέτρο χρησιμοποιούνταν μια κανάτα μικρού μεγέθους που ονομαζόταν μουζούρι.²⁴¹ (Εικ. 27) Ο Τζουάνες Παπαδόπουλος αναφερόμενος στην πώληση βρώμης ως ζωοτροφή γράφει: «*Αυτή τη βρώμη την πουλούσαν τέσσερα ή καμιά φορά έξι σολδιά το μουζούρι – τα τέσσερα μουζούρια αντιστοιχούσαν σ' ένα βενετσιάνικο στάρο*». ²⁴² Σε συμβολαιογραφικά έγγραφα υπάρχουν αναφορές όπου το μουζούρι αναφέρεται ως μέτρο χωρητικότητας αγγείων, «*πιθόπουλο μουζούρια ε'*». ²⁴³

Σε αρκετά σημεία του έργου ο Τζουάνες Παπαδόπουλος αναφέρεται στα μίστατα, ως μέτρο μέτρησης όγκου για κρασί και λάδι. Η αναλογία του μίστατου για τον συγγραφέα ήταν όσο ένα βενετικό sechio, δηλαδή 14,5 λίτρα.²⁴⁴ Στο ίδιο έργο ο Παπαδόπουλος επισημαίνει την ύπαρξη χάλκινου, μετρικού δοχείου που ονομαζόταν

²³⁹ Ραπορούλου 2012, 543,

²⁴⁰ Βαλλιάνος - Παδουβά 1986, 27,67, Λιάρος 2021, 60-1, 68

²⁴¹ Βαλλιάνος – Παδουβά 1986, 43.

²⁴² Παπαδόπουλος 2017, 105.

²⁴³ Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 306.

²⁴⁴ Παπαδόπουλος (2017, 254-5). Η επιμελήτρια της έκδοσης Ν. Δεληγιαννάκη επισημαίνει στις «Σημειώσεις» την αναλογία του μίστατου.

μίστατο και έμοιαζε με σταμνί. «Στο πατητήρι η μέτρηση γινόταν με χάλκινα | μίστατα σε σχήμα μικρού σταμνιού, που τα κατέβαζαν με σχοινί στη γούρνα όπου ήταν το κρασί».²⁴⁵

Όπως αναφέρθηκε και στο αντίστοιχο κεφάλαιο, τα μίστατα είναι πήλινα αγγεία που μοιάζουν με σταμνί, έχουν προκαθορισμένη χωρητικότητα και χρησιμοποιούνταν για την ογκομέτρηση υγρών. Σε έγγραφο του 1932 από τις Αρχάνες μαρτυρείται η κατασκευή χάλκινου μίστατου για την διασφάλιση της ακρίβειας στις μετρήσεις :

«*Νομιμοποιήσις δαπάνης ... Είς Έλ. Κωστάκην δρχ. έξακοσίας δια τήν άξίαν καϊ πρόσ κατασκευήν μίστατου έκ χαλκοῦ δι' ύποδειγματικόν μέτρον ... πωλήσεως οίνου ή γλεύκους είς Αρχάναις...*».²⁴⁶

Ο Τζουάνες Παπαδόπουλος ασκούσε τη μελισσοκομία και στο έργο του παραθέτει σημαντικές πληροφορίες για αυτή την δραστηριότητα. Περιγράφοντας τις κυψέλες που χρησιμοποιούνταν στην Κρήτη την εποχή που ζούσε εκεί γράφει: «*Στην Κρήτη τις έβαζαν σε πήλινα δοχεία παρόμοια με αυτά που φυτεύουν εδώ τις λεμονιές και τις πορτοκαλιές, μα πολύ μικρότερα και με καπάκι από το ίδιο υλικό που προεξείχε γύρω-γύρω δυο δάχτυλα για να μην μπαίνει μέσα το νερό όταν έβρεχε στο κάτω μέρος υπήρχε το συνηθισμένο άνοιγμα για να μπαινοβγαίνουν οι μέλισσες και από πάνω ήταν τοποθετημένα πηχάκια, δύο δάχτυλα πλατιά, και στην κορφή | έμπαινε το καπάκι όπως είπαμε.*²⁴⁷ Το αγγείο αυτό ο συγγραφέας το ονομάζει φρασκή, «*τότε ετοιμάζαν το καινούργιο φρασκή...*».

Παρόμοια περιγραφή υπάρχει και στο έργο του Victor Raulin, που γράφει το 1845 ότι «...οι μέλισσες τοποθετούνται είτε μέσα σε καλάθια είτε σε αγγεία πήλινα αναποδογυρισμένα με ένα άνοιγμα στη βάση».²⁴⁸ Το μελισσοκομικό αγγείο, το φρασκή, όπως προαναφέρθηκε είναι μια κάθετη κυψέλη με κινητούς κηρηθοφορείς, που χρησιμοποιούνταν στην Κρήτη ως τα μέσα του 20ού αιώνα²⁴⁹ (αρ. καταλόγου 19).

Στο ίδιο έργο ο Τζουάνες Παπαδόπουλος περιγράφει τους χωρικούς που πήγαιναν στην πόλη και τα προσωπικά αντικείμενα που κουβαλούσαν μαζί τους. Το «δισάκι» των χωρικών εκτός από ένα πρόχειρο γεύμα περιείχε και ένα «φλασκάκι κρασί», δεν

²⁴⁵ Παπαδόπουλος 2017, 129.

²⁴⁶ Σιδηρόπουλος – Χρηστινίδης 2002, 297.

²⁴⁷ Παπαδόπουλος 2017, 138.

²⁴⁸ Πέτρακα 2008, 160.

²⁴⁹ Crane 1983, 196-8, Crane 1999, 396-7, Γερμανίδου 2016, 59, Μπίκος 2000, 286-7.

γνωρίζουμε αν ο συγγραφέας αναφέρεται σε πήλινο αγγείο ή σε αντίστοιχα ξύλινα και δερμάτινα που επίσης κυκλοφορούσαν.²⁵⁰

Στη συνέχεια ορμώμενος από το κρασί που κουβαλούσαν μαζί τους οι χωρικοί ο Παπαδόπουλος μας προσφέρει μια μοναδική περιγραφή της αποθήκευσης του κρασιού σε πιθάρια. *«Τον καιρό του τρύγου το φύλαζαν σε πήλινα πιθάρια | αλειμμένα εσωτερικά με ρητίνη, χωρητικότητας το καθένα είκοσι τεσσάρων ή παραπάνω μίστατων, καλυμμένα μ' ένα στρογγυλό σκέπασμα από το ίδιο υλικό με το πιθάρι, μ' ένα άνοιγμα στη μέση παρόμοιο με του βαρελιού, με την τάπα του να εφαρμόζει καλά και με τα καπάκι σφραγισμένο γύρω-γύρω με πηλό για να μην υπάρχει κίνδυνος να το σκάσει το κρασί.»*²⁵¹

Τα πιθάρια στο οποία αναφέρεται είναι μεγάλου μεγέθους αν κρίνουμε από τη χωρητικότητά τους σε μίστατα, που ισοδυναμεί σε 348 λίτρα και παραπάνω. Η επάλειψη των πιθαριών με ρητινώδη ουσία για τη στεγανοποίηση των αγγείων ήταν μια συνήθης πρακτική από τους αρχαίους χρόνους. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω σε έγγραφα μαρτυρείται ότι οι αγγειοπλάστες προμηθεύονταν πίσσα για αυτόν προφανώς τον σκοπό.

Το καπάκι των πιθαριών με την τρύπα στο κέντρο προσομοιάζει με αντίστοιχα πήλινα καπάκια αποθηκευτικών αγγείων που παράγονταν στη Χίο τον 17ο ως το 19ο αιώνα, αλλά πιθανότατα συνέχιζαν μια παλαιότερη παράδοση. Στη συνέχεια του κειμένου περιγράφεται η διαδικασία άντλησης του κρασιού μέσα από αυτή την οπή στο καπάκι με τη χρήση σιφουνιού.²⁵² *«Κι όταν ήθελαν να πάρουν απ' αυτό το κρασί για να πιούν είχαν ένα μικρό κανάτι πήλινο κι αυτό, που χωρούσε όσο κι ένα μπουκάλι, με λαβή και μ' ένα άλλο τέχνασμα, ένα κούφιο καλάμι που το στερέωναν και το έβαζαν μέσα στο πιθάρι από την τάπα και τραβούσαν κρασί ώσπου να γεμίσει το κανάτι, κι έτσι έκαναν κάθε φορά που ήθελαν να πάρουν απ' αυτό ή όποιο άλλο πιθάρι | διάλεγαν»*.²⁵³

Ο συγγραφέας μας δίνει ακόμα μια εικόνα για το πως ήταν τοποθετημένα τα πιθάρια στην άκρη της κάμαρας-κατοικίας. Η περιγραφή μας θυμίζει φωτογραφίες από το εσωτερικό σπιτιών στις αρχές του 20ού αιώνα (Εικ. 23, 60, 61). *«Γιατί οι περισσότεροι χωρικοί είχαν δικό τους κρασί από τα αμπέλια τους και ήταν λίγοι εκείνοι που δεν είχαν στη διάθεσή τους είκοσι και παραπάνω τέτοια πιθάρια φυλαγμένα σε μια άκρη της κάμαρας...»*.

²⁵⁰ Παπαδόπουλος 2017, 147.

²⁵¹ Παπαδόπουλος 2017, 147.

²⁵² Λιάρος 2021, 59, 132

²⁵³ Παπαδόπουλος 2017, 147.

Σε άλλο σημείο του έργου ο Τζουάνες Παπαδόπουλος περιγράφει λεπτομερώς την κατεργασία χοιρινού κρέατος και την αποθήκευσή τους σε πήλινα αγγεία που είχαν χρησιμοποιηθεί για λάδι. Η χρόνια αποθήκευση λαδιού, έφραζε τα πορώδη τοιχώματα των αγγείων και τα καθιστούσε κατάλληλα για την αποθήκευση κρέατος. «*Από το ίδιο μέρος που έκαναν τα φιλέτα έκοβαν μικρά κομμάτια, πιο κοντά | από παλάμη, κι αυτά τα αλάτιζαν ελαφρά, τους έβαζαν μετά μάραθο, τα έδεναν μεταξύ τους και τα κάπνιζαν σε σιγανή φωτιά για λίγες, στη συνέχεια τα κατέβαζαν, τα τύλιγαν σε χαρτί και τα φύλαγαν σε βάζα που είχαν χρησιμοποιηθεί για λάδι*».²⁵⁴

Στο ίδιο κεφάλαιο αναφέρεται η χρήση «γαβάθας», πιθανώς πήλινης, για την κατεργασία του κρέατος και η αποθήκευσή του σε εφυαλωμένο κουρούπι. Η τελευταία αυτή αναφορά είναι εξαιρετικά σημαντική καθώς χρονολογεί την ύπαρξη αυτού του είδους αποθηκευτικού αγγείου ήδη στο πρώτο μισό του 17ου αιώνα. Επίσης αποτελεί μια μαρτυρία για την εφυάλωση αποθηκευτικών αγγείων κατά την πρόιμη αυτή περίοδο. «*Εφτιαχναν επίσης λουκάνικα όχι με κιμά αλλά με κρέας κομμένο σε μπουκίτσες που τις βουτούσαν στο ζύδι και τις άφηναν μ' αυτό σε μια γαβάθα ή αλλά δοχείο πέντε μέρες και παραπάνω... Μετά τα χώριζαν με τα μαχαίρια και τα έβαζαν ή μάλλον τα στοιβαζαν ένα-ένα σ' ένα μεγάλο πήλινο κουρούπι γυαλωμένο... Όταν γέμιζε το κουρούπι έτσι καλά-καλά ζέσταιναν χοιρινό λίπος πολύ καθαρό και το έριχναν μέσα ώσπου να γεμίσει το δοχείο...*»²⁵⁵.

Κλείνοντας στον Ερωτόκριτο του Βιτσέντζο Κορνάρου, σώζεται μια ποιητική περιγραφή ενός αγγείου μεταφοράς νερού. Από το κείμενο εικάζουμε ότι το λαήνι αυτό ήταν κατασκευασμένο με πλατύ πάτο και στενό λαιμό, ώστε να ήταν δύσκολο να αδειάσει αν αναποδογύριζε και να έρεε το νερό μόνο όταν το αγγείο βρισκόταν στη σωστή κλίση.

*Όσα λαήνι ποὺ γενῆ πολλὰ πλατὺ στὸν πάτο
κι' εἶς τὸ λαιμὸ πολλὰ στενὸ κι' εἶναι νερὸ γεμάτο,
κι' ὅποιος θελήσῃ καὶ βαλθῆ ὀξω νερὸ να χύσῃ
καὶ τὸ λαήνι μὲ τῆ βιὰ πρὸς χάμαι νὰ γυρίσῃ,
μέσα κρατίζει τὸ νερὸ κι' ἀπόξω δὲν τὸ βγάνει,
κι' ὅσον τὸ γέρνει, τόσο πλιὰ μόνο τὸν κόπο χάνει.* ²⁵⁶

²⁵⁴ Παπαδόπουλος 2017, 112.

²⁵⁵ Παπαδόπουλος 2017, 112.

²⁵⁶ Ερωτόκριτος Γ', στ. 591-596.

7. Συμπεράσματα

Το θέμα της εργασίας αυτής είναι η παραγωγή κεραμικών χωρίς εφυάλωση στην Κρήτη την περίοδο από τον 16ο έως τον 19ο αιώνα. Για την καλύτερη τεκμηρίωση της κεραμικής παραγωγής αλλά και την ανάδειξη των κοινωνικών και οικονομικών παραγόντων που συνετέλεσαν στην ανάπτυξη της θεωρήθηκε σκόπιμο να γίνει αναφορά στο ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο.

Η Κρήτη βρισκόταν σε βενετική κυριαρχία από το 1211, ωστόσο ο 13ος και ο 14ος αιώνας χαρακτηρίζονται από εξεγέρσεις του γηγενούς πληθυσμού και πολιτικές και κοινωνικές αναταραχές. Από τα μέσα του 15ου αιώνα στο νησί επικράτησε ειρήνη, πλην κάποιων περιορισμένων εξεγέρσεων. Την περίοδο αυτή οργανώθηκε η γεωργική παραγωγή, δόθηκε έμφαση στην αμπελοκαλλιέργεια και γίνονταν εξαγωγές κρητικών προϊόντων.

Τον 16ο αιώνα η εντατική αμπελοκαλλιέργεια και ελαιοκαλλιέργεια είχαν ως αποτέλεσμα την παραγωγή πλεονάσματος και οδήγησε στην άνθηση του εμπορίου. Την περίοδο αυτή συντελείται στο νησί οικονομική και πολιτισμική ακμή. Οι Κρητικοί συμμετείχαν στις εμπορικές δραστηριότητες και αναπτύχθηκε στο νησί αστική τάξη. Λόγω του εμπορίου και της βενετικής κυριαρχίας τα νέα πολιτισμικά ρεύματα και οι ιδέες της Αναγέννησης διείσδυσαν στις ανώτερα στρώματα της κρητικής κοινωνία. Η ακμή αυτή διήρκησε μέχρι τις αρχές του 17ου αιώνα.

Στα μέσα του 17ου αιώνα η Κρήτη πέρασε σε οθωμανική κυριαρχία. Παρά τον πολυετή πόλεμο και την πολιτική μεταβολή οι οικονομικές δραστηριότητες δεν περιορίστηκαν. Στην γεωργία δόθηκε έμφαση στην ελαιοκαλλιέργεια. Οι εξαγωγές των κρητικών προϊόντων συνεχίστηκαν και το εμπόριο απέκτησε τοπικό χαρακτήρα. Οι εμπορικές συναλλαγές της Κρήτης με τα νησιά του Αιγαίου και τα λιμάνια της ανατολικής Μεσογείου απέφεραν κέρδη τόσο στις Οθωμανικές αρχές όσο και στους εμπόρους. Η οικονομική αυτή ανάπτυξη διήρκησε όλο τον 18ο αιώνα. Έπειτα κατά τον πολυτάραχο 19ο αιώνα παρατηρήθηκε ύφεση.

Σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο στην Κρήτη παράγονταν κεραμικά που εξυπηρετούσαν τις καθημερινές ανάγκες των ανθρώπων, αποθηκευτικά και ογκομετρικά αγγεία που σχετίζονταν άμεσα με τα γεωργικά πλεονάσματα και το εμπόριο.

Από πολύ νωρίς η νεότερη κεραμική της Κρήτης τράβηξε το ενδιαφέρον των μελετητών. Η καταγραφή της αγγειοπλαστικής δραστηριότητας του νησιού στις αρχές του 20ού αιώνα από τον Στ. Ξανθουδίδα είναι μία από τις παλαιότερες μελέτες που

αφορούν την νεότερη κεραμική του Αιγαίου. Από τη δεκαετία του 1960 η κεραμική του νησιού βρέθηκε ξανά στο επίκεντρο λαογραφικών και εθνογραφικών μελετών. Η κεραμική του 20ού αιώνα είτε καταγράφηκε στα πλαίσια των λαογραφικών ερευνών, ως μια παραδοσιακή τέχνη που χανόταν, είτε μελετήθηκε ως εθνοαρχαιολογικό παράλληλο για την κεραμική της αρχαιότητας. Οι μελέτες αυτές τεκμηριώνουν με λεπτομέρεια την προβιομηχανική παραγωγή κεραμικής στο νησί και μας επιτρέπουν να υποθέσουμε πως θα ήταν η παραγωγή κεραμικών στους πρωιμότερους αιώνες. Για την βενετική και οθωμανική περίοδο τα επίσημα έγγραφα τα περιηγητικά και λογοτεχνικά κείμενα της εποχής, μας δίνουν επιπλέον στοιχεία για τις δραστηριότητες των αγγειοπλαστών αλλά και τη χρήση των κεραμικών.

Με βάση τα παραπάνω η συντεχνιακή οργάνωση των αγγειοπλαστών, η τεχνολογική αλυσίδα παραγωγής και η μορφολογική συγγένεια των τύπων των αγγείων, μαρτυρούν μακράιωνα παράδοση που ανάγεται στους Βενετικούς χρόνους. Τα κεραμικά που παράγονταν χαρακτηρίζονται από αισθητική αρτιότητα και απαιτούνταν εξειδικευμένες γνώσεις για την παραγωγή τους. Ιδιαίτερη σημασία πρέπει να δοθεί στην πιθοποιία. Η παρασκευή του πηλού, οι τυποποιημένες κινήσεις για την κατασκευή των πιθαρίων, αλλά και η διαδικασία της όπτησης αποτελούν μια εξελιγμένη τεχνολογική αλυσίδα. Επίσης μαρτυρούν άριστη γνώση του υλικού και των τεχνικών που μεταλαμπαδεύτηκε από γενιά σε γενιά.

Η οργάνωση των αγγειοπλαστών σε ομάδες με διακριτούς ρόλους για τα μέλη, και η εποχική μετακίνησή τους για την παραγωγή των κεραμικών, μαρτυρείται τόσο σε βενετικά όσο και σε οθωμανικά αρχεία. Όπως φαίνεται από τα νοταριακά έγγραφα οι αγγειοπλάστες δεν ήταν απλοί χειρώνακτες, αλλά εξειδικευμένοι τεχνίτες. Η κοινωνική τους θέση διαφαίνεται τόσο μέσα από τις συμφωνίες που σύναπταν όσο και από τα ίδια τα κεραμικά που φέρουν την υπογραφή τους. Τα έγγραφα αυτά αλλά και τα ενεπίγραφα πιθάρια χρονολογούνται στα τέλη του 16ου και στις αρχές του 17ου αιώνα. Είναι η περίοδος της κρητικής αναγέννησης που αναμφισβήτητα επηρέασε και τους αγγειοπλάστες.

Η κρητική κεραμική παραγωγή αποτελείται από ποικιλία αγγείων, με διαφορετικά σχήματα και χρήσεις. Στην εργασία αυτή παρουσιάζονται τα αγγεία τριών διαθέσιμων συλλογών. Η σύνταξη μιας γενικής τυπολογίας της κρητικής κεραμικής δεν είναι ακόμα εφικτή, κυρίως εξαιτίας της έλλειψης δεδομένων για τους τύπους των αγγείων των πρώιμων νεότερων χρόνων. Τα αγγεία που με βεβαιότητα μπορούν να χρονολογηθούν στον 16ο, 17ο και 18ο είναι αυτά που φέρουν ημερομηνία. Επίσης μέσω συγκρίσεων

όμοιων μορφολογικών χαρακτηριστικών μπορούν να συγκροτηθούν κατηγορίες αγγείων που ίσως είναι σύγχρονα μεταξύ τους και αγγείων που προέρχονται από το ίδιο αγγειοπλαστικό κέντρο.

Όλα τα δεδομένα μαρτυρούν ότι η κεραμική των νεότερων χρόνων στην Κρήτη έχει συνεχή παρουσία από τον 16ο έως τον 20ό αιώνα. Μια παρουσία που διακρίνεται από σταθερά, τυποποιημένα χαρακτηριστικά, όπως η τεχνολογική αλυσίδα, αλλά και δυναμικές μεταβολές που έχουν σαν αποτέλεσμα μια πλούσια ποικιλία τύπων αγγείων.

Ελπίζω η εργασία αυτή να αποτελέσει αφορμή για περαιτέρω μελέτη της νεότερης κεραμικής της Κρήτης. Η μελέτη των αρχείων, που είναι στην πλειοψηφία τους αδημοσίευτα, μπορεί να αναδείξει σημαντικές οικονομικές και κοινωνικές εκφάνσεις της ιστορίας της νεότερης κεραμικής. Ακόμη η εκτενής μελέτη των νεότερων αγγείων από τις συλλογές των μουσείων, των εφορειών αρχαιοτήτων αλλά και των πολλών ιδιωτών συλλεκτών θα έφερνε στο φως νέα στοιχεία για την χρονολόγηση και την τυπολογική τους εξέλιξη.

8. Κατάλογος εικόνων

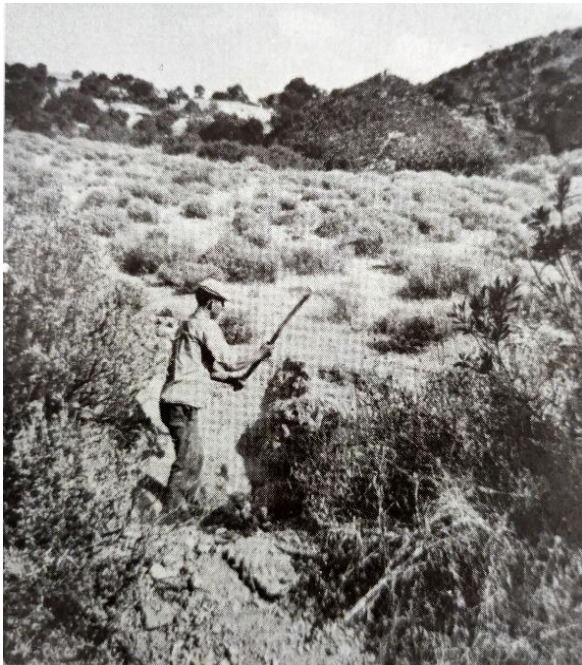
Εικόνα 1. Αγγειοπλάστης καθισμένος στον τροχό, αρχές 20ου αιώνα. Xanthoudides 1927, pl. XX.

Εικόνα 2. Αγγειοπλάστης που κατασκευάζει μικρά «στομωτά» αγγεία στον ποδοκίνητο τροχό. Κρήτη 1962. Φωτογραφικό αρχείο του Πανεπιστήμιου της Χαϊδελβέργης – Ινστιτούτο Κλασικής Αρχαιολογίας. <https://heidicon.ub.uni-heidelberg.de/detail/664891>, 20/01/2022.

Εικόνα 3. Μάστορας και τροχάρης δουλεύουν στο τροχί, αρχές 20ου αιώνα.
Xanthoudides 1927, pl. XXI.

Εικόνα 4. Εξόρυξη της αργίλου. Αικατερινίδης 1969, 6.

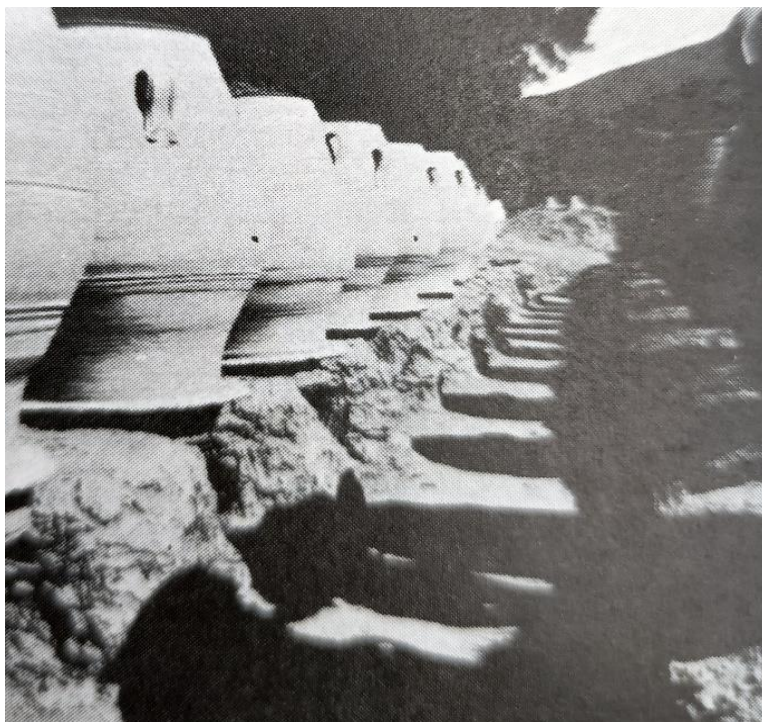
Εικόνα 5. Τεχνίτης «κοπανάει» την άργιλο. Αικατερινίδης 1969, 6.

Εικόνα 6. Τεχνίτης ζυμώνει τον πηλό με τα πόδια. Αικατερινίδης 1969, 6.

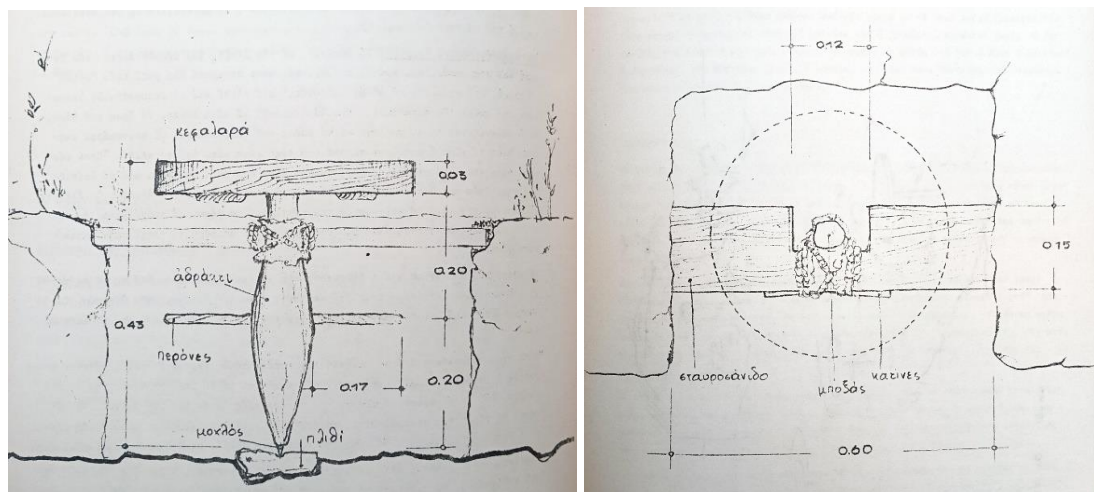
Εικόνα 7. Τροχί, αρχές 20ου αιώνα. Xanthoudides 1927, pl. XX.

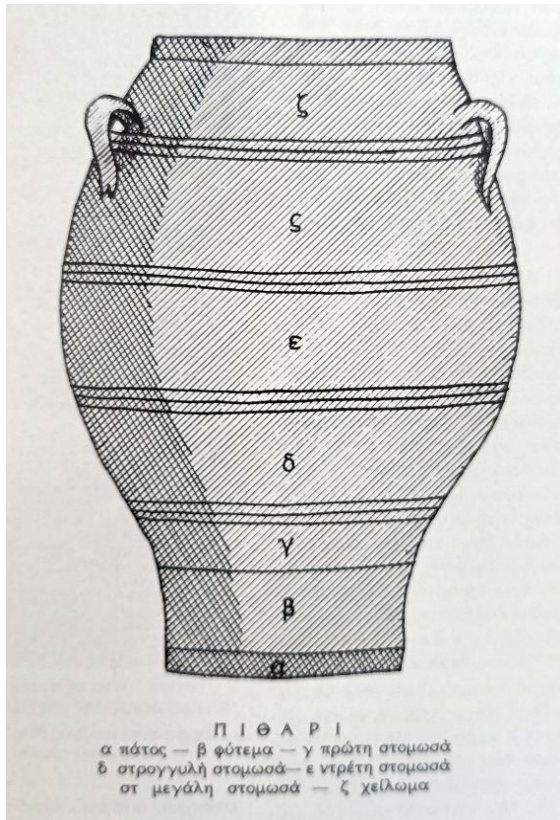
Εικόνα 8. Τροχόλακκος με τα πιθάρια πάνω στα τροχιά. Στην άλλη μεριά του τροχόλακκου φαίνονται τα πιθάρια που στεγνώνουν. Αικατερινίδης 1969, 6.

Εικόνα 9. Αγγειοπλάστες κατασκευάζουν πιθάρια. Φωτογραφικό αρχείο του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης – Ινστιτούτο Κλασικής Αρχαιολογίας. <https://heidicon.ub.uni-heidelberg.de/detail/664896>, 20/1/2022.

Εικόνα 10. Σχέδια τροχιού. Βογιατζόγλου 1972, 34-5.

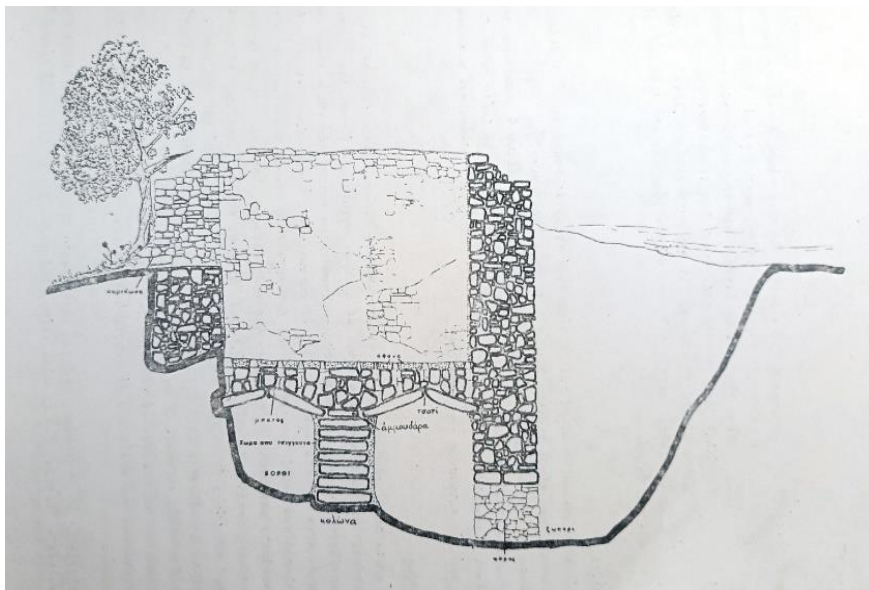
Εικόνα 11. Σχέδιο με τα κατασκευαστικά στάδια ενός πιθαριού. Αικατερινίδης 1969,7.

Εικόνα 12. Σχέδιο που απεικονίζει την κίνηση «άρμεγμα». Βογιατζόγλου 1972, 71.

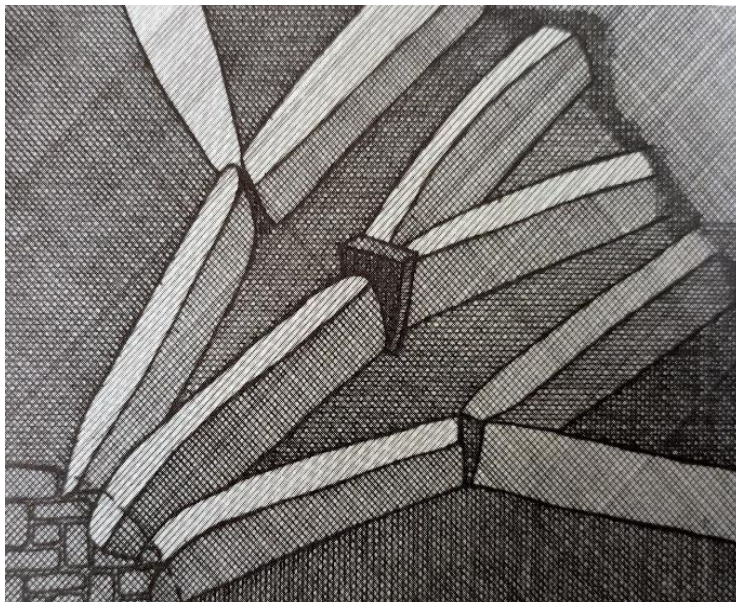
Εικόνα 13. Σχέδιο που απεικονίζει την κίνηση «άρμεγμα». Βογιατζόγλου 1972, 71.

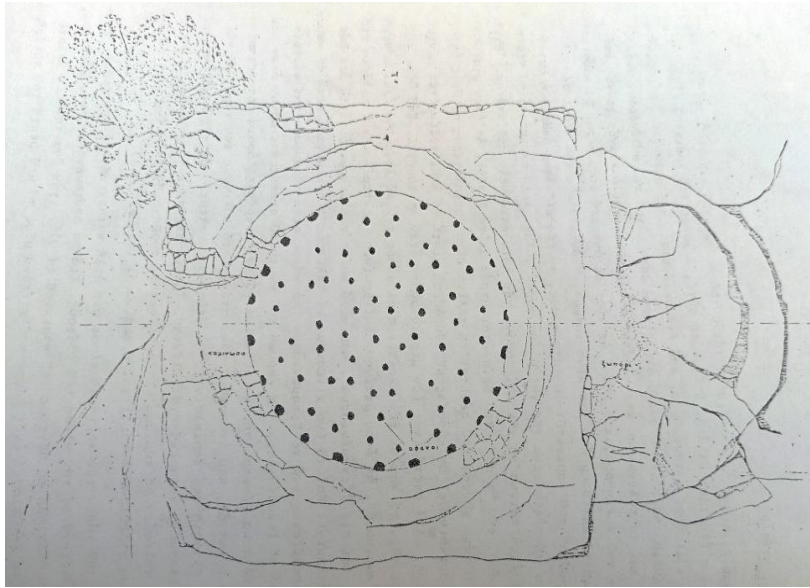
Εικόνα 14. Σχέδιο καμινιού κατά τομή. Βογιατζόγλου 1972, 87.

Εικόνα 15. Σχέδιο καμινιού κατά τομή. Φωτογραφικό αρχείο του Πανεπιστήμιου της Χαϊδελβέργης – Ινστιτούτο Κλασικής Αρχαιολογίας. <https://heidicon.ub.uni-heidelberg.de/detail/664957>, 20/1/2022.

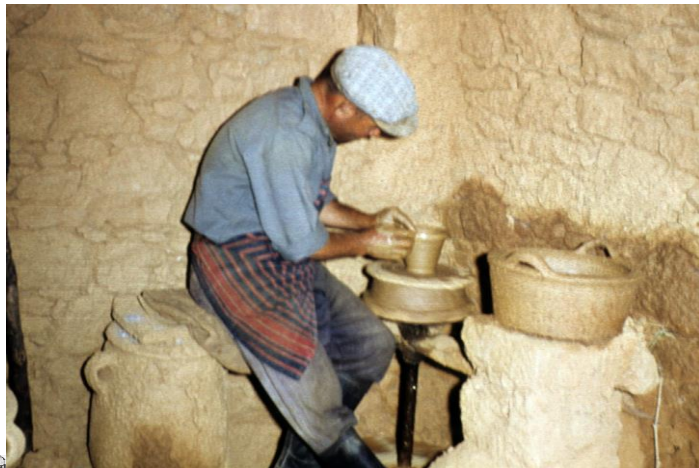
Εικόνα 16. Το «τσατί», κατασκευαστικό στάδιο του καμινιού. Αικατερινίδης 1969, 6.

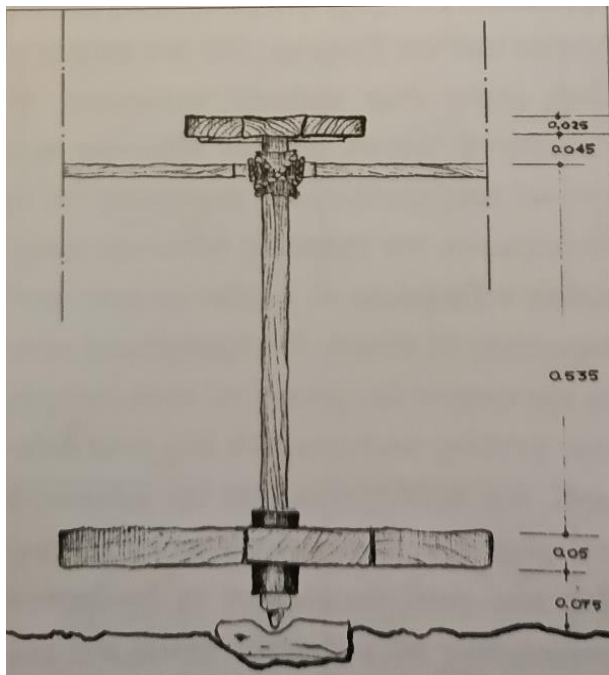
Εικόνα 17. Σχέδιο το «μπάτου» και του δεύτερου ορόφου του καμινιού. Βογιατζόγλου 1972, 86.

Εικόνα 18. Αγγειοπλάστες γεμίζουν το καμίνι. Αικατερινίδης 1969, 5.

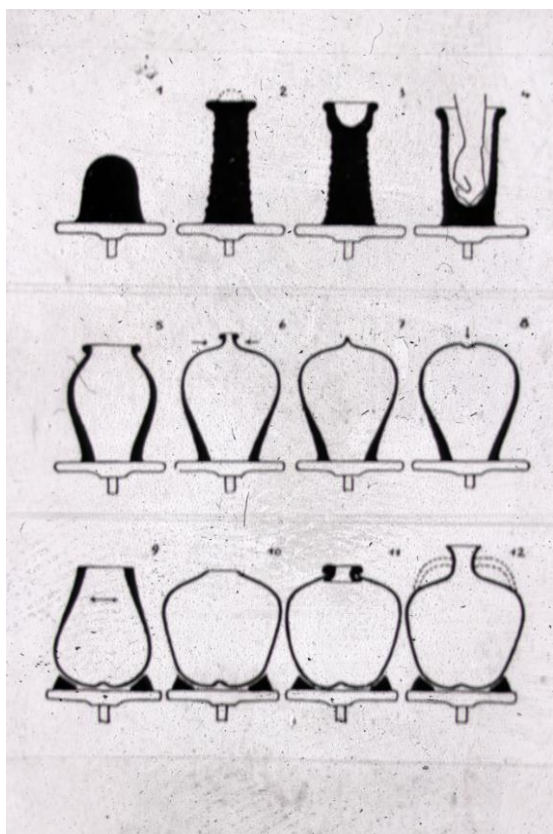
Εικόνα 19. Αγγειοπλάστης που κατασκευάζει αγγείο στον ποδοκίνητο τροχό. Φωτογραφικό αρχείο του Πανεπιστήμιου της Χαϊδελβέργης – Ινστιτούτο Κλασικής Αρχαιολογίας. <https://heidicon.uni-heidelberg.de/detail/664964>, 20/1/2022.

Εικόνα 20. Σχέδιο ποδοκίνητου τροχού. Βογιατζόγλου-Σακελλαροπούλου 2009, 182.

Εικόνα 21. Κυρτή βάση αγγείου με «αφάλι». Βογιατζόγλου – Σακελλοροπούλου 2009, 210.

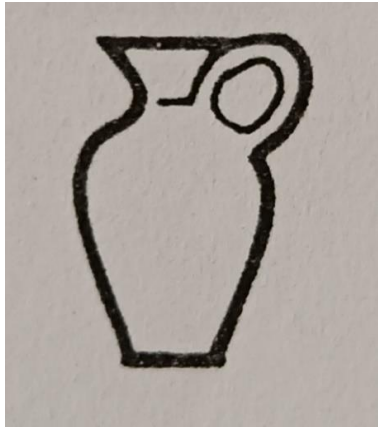
Εικόνα 22. Σχέδια με τα στάδια κατασκευής αγγείου με κυρτή βάση. Φωτογραφικό αρχείο του Πανεπιστήμιου της Χαϊδελβέργης – Ινστιτούτο Κλασικής Αρχαιολογίας. <https://heidicon.uni-heidelberg.de/detail/664948>, 20/1/2022.

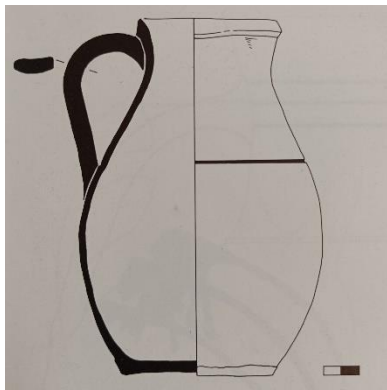
Εικόνα 23. «Κουτρουλό σταμνί» και σταμνί σε χτιστό σταμνοστάτη και δίπλα πιθάρι. Φωτογραφικό αρχείο του Πανεπιστήμιου της Χαϊδελβέργης – Ινστιτούτο Κλασικής Αρχαιολογίας. <https://heidicon.ub.uni-heidelberg.de/detail/664960>, 20/1/2022.

Εικόνα 24. Πήλινος σταμνοστάτης. Μανιαδάκης 2012, 19.

Εικόνα 25. Λαδικό από το Κεντρί, Blitzer 1984, 150.

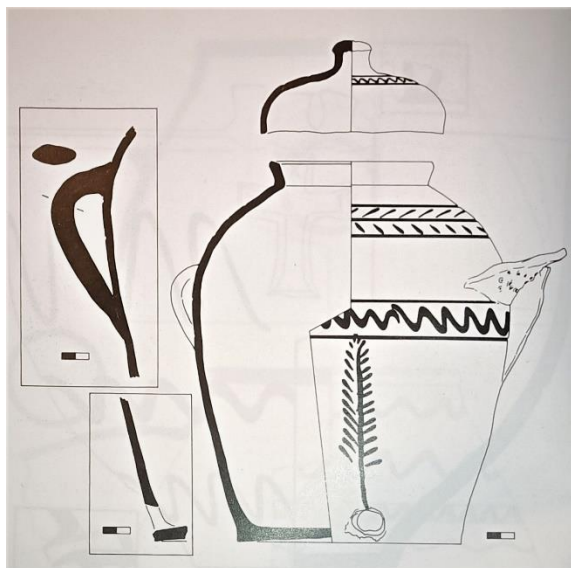

Εικόνα 26. Σχέδιο για οκαδάκι. Βαλλιάνος – Παδουβά, 1986, 49.

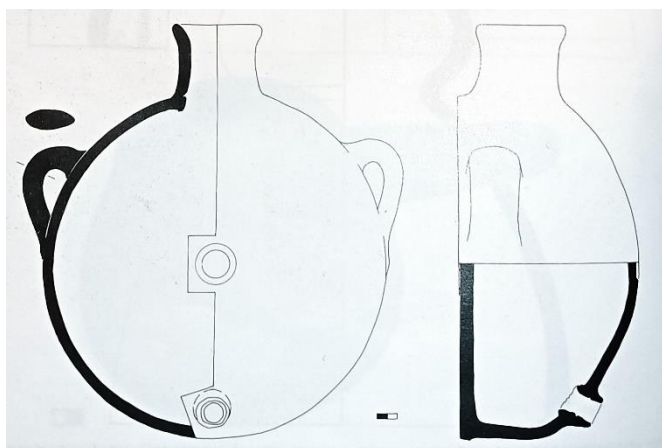

Εικόνα 27. Κανάτα που χρησιμοποιούνταν ως ογκομετρικό αγγείο, μουζουράκι, στο Μουσείο Κρητικής Εθνολογίας.

<http://www.cretanethnologymuseum.gr/imke/html/gr/1108.html>, 20/1/2022.

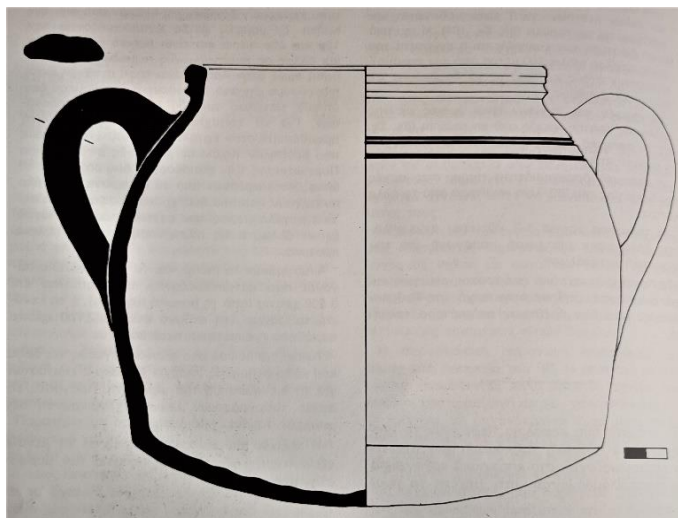
Εικόνα 28 Βρυσάκι, αγγείο νερού. Βαλλιάνος – Παδουβά 1986, 66.

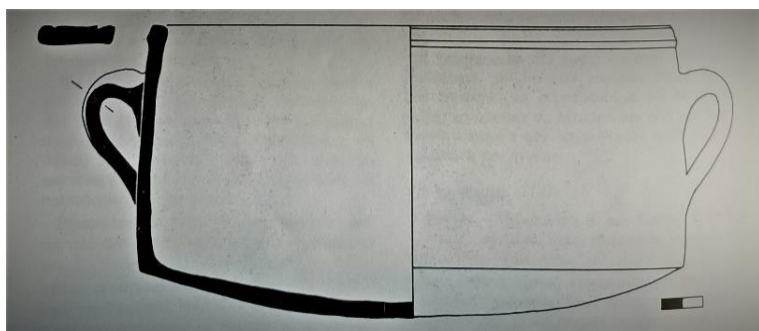
Εικόνα 29. Βρυσάκι σε σχήμα φλασκιού. Βαλλιάνος – Παδουβά 1986, 66.

Εικόνα 30. Διψέλι, μελισσοκομικό σκεύος στο Μουσείο Κρητικής Εθνολογίας.
<http://www.cretanethnologymuseum.gr/imke/html/gr/11010.html>, 20/01/2022.

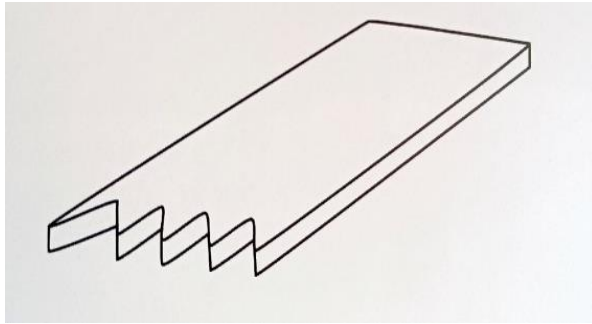
Εικόνα 31. Κρητικό τσουκάλι. Βαλλιάνος – Παδουβά, 1986, 24.

Εικόνα 32. Τσουκάλι, μαγειρικό σκεύος επηρεασμένο από το σιφνέικο τσουκάλι. Βαλλιάνος – Παδουβά 1986, 24.

Εικόνα 33. Φαβοτσούκαλο, μαγειρικό σκεύος για όσπρια, από το Musée National de Céramique – Sèvres. Liaros 2020, 558.

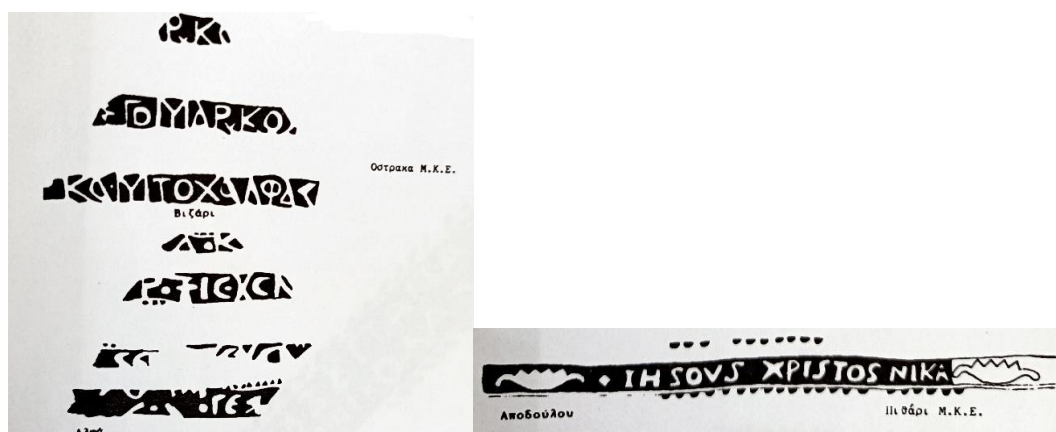
Εικόνα 34. Μοντέλο ξύλινης γλυφίδας με οδοντωτή απόληξη. Λιάρος 2021, 71.

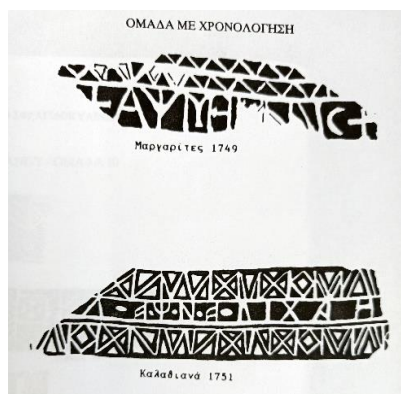
Εικόνα 35. Χτένια για την διακόσμηση των αγγείων, Γρατσία 1999, 63.

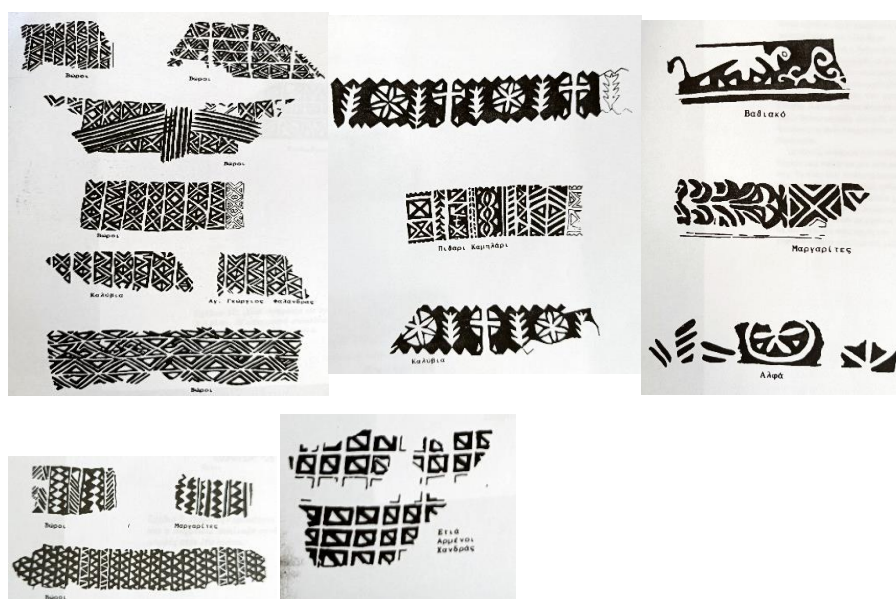
Εικόνα 36. «Πλόκος», εργαλείο για την γραπτή διακόσμηση των αγγείων, Γρατσία 1999, 62.

Εικόνα 40. Αποτυπώματα ενεπίγραφων σφραγιδοκυλίνδρων. Βαλλιάνος 1995, 71.

Εικόνα 41. Αποτυπώματα σφραγιδοκυλίνδρων με ημερομηνίες, Βαλλιάνος 1995, 64.

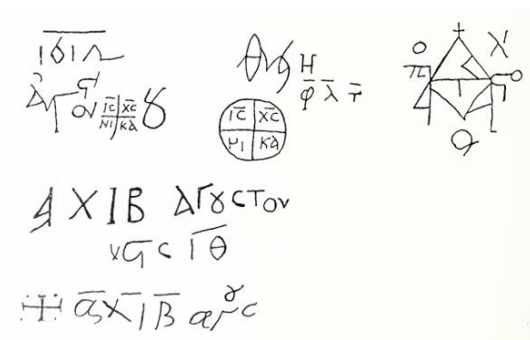

Εικόνα 42. Αποτυπώματα σφραγιδοκυλίνδρων από θραγασιώτικα εργαστήρια. Βαλλιάνος 1995, 58-61,66.

†ΙCXCINKEΓΩΜΙΑΡΚΟΜΦΑΡΧΙC•ΤΕΚΙΝΙΟΝΜΙ

ND 1610

Εικόνα 43. Αποτύπωμα ενεπίγραφου σφραγιδοκυλίνδρου και εγχάρακτη επιγραφή.
Gerola 1932, 488

Εικόνα 44. Εγχάρακτες επιγραφές σε πιθάρι. Gerola 1932, 488

†ΙCXCINΚΑΜΤ•ΧΥΔΑΛΦΑ•ΕΓΩΜΙΑΡΚΟC

Εικόνα 45. Αποτύπωμα ενεπίγραφου σφραγιδοκυλίνδρου. Gerola 1932, 488

ΑΧΗ μΗνῆ
μαγίου ζς ζαζ
κδ'

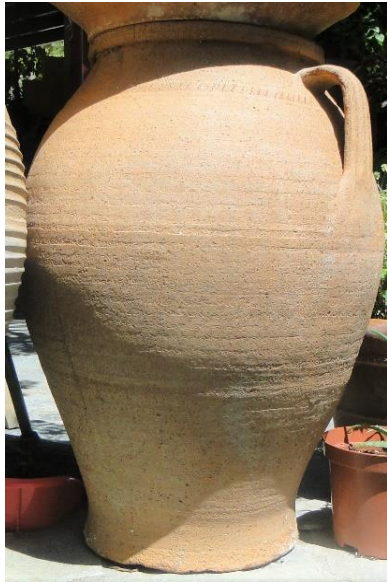
Εικόνα 46. Αποτύπωση χαραγμάτων σε πιθάρι. Gerola 1932, 488.

†ΙCXCΗΚΑΜΤΟΧΑΛΦΑΕΓΩΜΙΑΡΚΟΦΑΡΥΝ

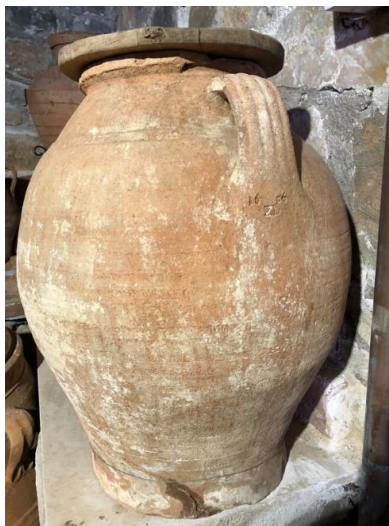
Εικόνα 47. Αποτύπωμα ενεπίγραφου σφραγιδοκυλίνδρου. Gerola 1932, 488

ΙΗΣΟΥCΧΡΙCΤΟCΝΙΚΑ

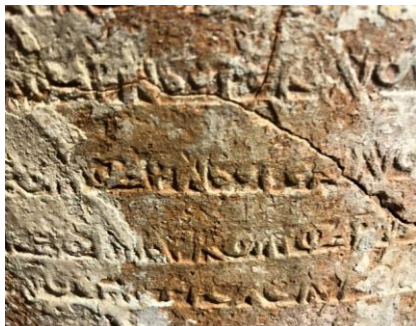
Εικόνα 48. Αποτύπωμα ενεπίγραφου σφραγιδοκυλίνδρου. Gerola 1932, 489.

Εικόνα 49. Πιθάρι στο χωριό Μέρονας. Φωτογραφικό αρχείο Κ. Σκιαδά.

Εικόνα 50. Πιθάρι στο αγροτουριστικό μουσείο "Έναγρον", στο χωριό Αξός. Φωτογραφία του Ευ. Τζιρτζιλιάκη.

Εικόνα 51. Λεπτομέρεια. Πιθάρι στο αγροτουριστικό μουσείο "Έναγρον", στο χωριό Αξός. Φωτογραφία Ευ. Τζιρτζιλιάκη.

Εικόνα 52. Πιθάρι στη Μονή Αρκαδίου. Φωτογραφικό αρχείο Κ. Σκιαδά.

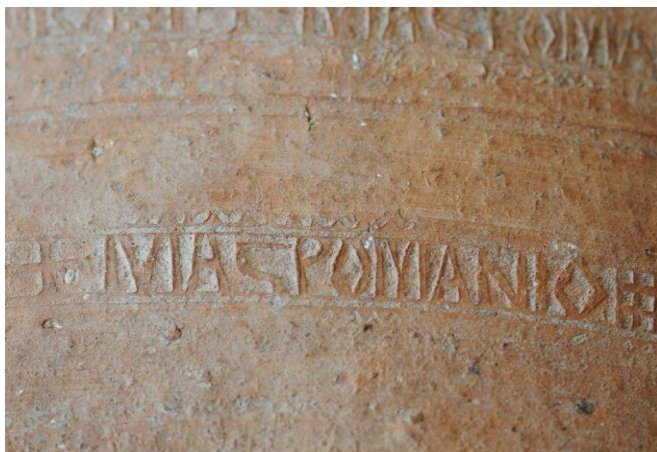
Εικόνα 53. Λεπτομέρεια, πιθάρι στη Μονή Αρκαδίου. Φωτογραφικό αρχείο Κ. Σκιαδά.

Εικόνα 54. Λεπτομέρεια, πιθάρι στη Μονή Αρκαδίου. Φωτογραφικό αρχείο Κ. Σκιαδά.

Εικόνα 55. Πιθάρι από την ιδιωτική συλλογή Ε. Τζιρτζιλάκη. Φωτογραφία Ευ. Τζιρτζιλάκη.

Εικόνα 56. Λεπτομέρεια αποτύπωμα σφραγιδοκυλίνδρου από πιθάρι από την ιδιωτική συλλογή Ε. Τζιρτζιλάκη. Φωτογραφία του Ευ. Τζιρτζιλάκη.

Εικόνα 57. Πιθάρι στην ιδιωτική συλλογή Ν.Λιάρου. Φωτογραφικό αρχείο Ν. Λιάρου.

Εικόνα 58. Πιθάρι στο Ιστορικό Λαογραφικό Μουσείο Ρεθύμνου. Φωτογραφικό αρχείο Ν. Λιάρου.

Εικόνα 59. Λεπτομέρεια. Πιθάρι στο Ιστορικό Λαογραφικό Μουσείο Ρεθύμνου. Φωτογραφικό αρχείο Ν. Λιάρου.

Εικόνα 60. Νερόμυλος στη Μαρώνεια Σητείας το 1911, Fred Boissonnas.
<https://www.cretans.gr/2014/11/14/kriti-tou-1911-mesa-apo-tis-aristourgimatikes-fotografies-tou-fred-boissonnas/>, 20/01/2021.

Εικόνα 61. Εσωτερικό κρητικής οικίας. Βασιλειάδης 1983, 259.

9. Βιβλιογραφία

- Adiyekke A. N. και N. Adiyekke 2020. «Η ελαιοπαραγωγή στην Κρήτη στα χρόνια των κρητικών επαναστάσεων». Στο *Ελιά και λάδι στην ανατολική Μεσόγειο από την αρχαιότητα στην προβιομηχανική εποχή*, επιμέλεια από Ηλία Αναγνωστάκη και Ευαγγελία Μπαλτά, 341-7. Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Αικατερινίδης Γ. 1969. «Τα πιθάρια της Κρήτης», *Επιθεώρησις Ηώς* 10: 5-12.
- Ανδριώτης Ν. 2006. *Πληθυσμός και οικισμοί της Ανατολικής Κρήτης : (16ος - 19ος αι.)*. Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Armstrong P. 2012. “Venetians and Ottomans in the East Mediterranean: Ceramic Residues of Systems of Trade from the Sphakia Survey”. In *Atti del IX Congresso Internazionale sulla Ceramica Medievale nel Mediterraneo dell’AIECM2 (Venice, 23-29 November 2009)*, edited by S. Gelichi, 408-15. Florence: AIECM2.
- Βαλλιάνος Χρ. και Μ. Παδουβά. 1986. *Τα Κρητικά αγγεία του 19ου και 20ου αιώνα*. Βόροι: Μουσείο Κρητικής Εθνολογίας Κέντρο Ερευνών.
- Βαλλιάνος Χρ. 1995. «Κρητικά πιθάρια με διάκοσμο από σφραγιδοκύλινδρο». Στο *Πεπραγμένα του Ζ’ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, επιμέλεια από Ν. Ε. Παπαδογιαννάκης, τ. Γ1, 53-73. Ρέθυμνο: Δήμος Ρεθύμνης, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης.
- Bakket W. and A.F. Van Germet. 1987. *Μανόλης Βαρούχας. Νοταριακές πράξεις. Μοναστηράκι Αμαρίου (1597-1613)*. Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης,
- Barozzi F. 2004. *Descrittione dell’ Isola di Creta (περιγραφή της Κρήτης) (1577/8) : Μία γεωγραφική και αρχαιολογική περιγραφή της Κρήτης στα χρόνια της Αναγέννησης*, απόδοση και επιμέλεια από Στ. Κακλαμάνης. Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.

- Βασιλειάδη Δ. 1983. *Το κρητικό σπίτι: αυτό το καταφύγιο κι αυτό το ορμητήριο*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της «εστίας».
- Blitzer H. 1984. “Traditional pottery production in Kentri, Crete: Workshops, Materials, Techniques and trade”. In *East Cretan white-on-dark ware. Studies of a handmade pottery of the early to middle Minoan period*, edited by Philip P. Betancourt, 143-56. Philadelphia: University Museum, University of Pennsylvania.
- Βογιατζόγλου Μ. 1972 *Τα πιθάρια στο Θραψανό της Κρήτη η τεχνική και οι συντεχνίες των πιθαράδων*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Πολυτεχνική Σχολή Εργαστήριον αρχιτεκτονικής εσωτερικών χώρων και βιομηχανικής αισθητικής.
- Βογιατζόγλου-Σακελλαροπούλου Μ. 2009. *Παραδοσιακή κεραμική της νεότερης Ελλάδας*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Bossolino, I. 2016. “<Μέλι> πρωτεύει τὸ Ἄττικὸν καὶ τούτου τὸ Ὑμήττιον καλούμενον” Honey production in Attica, an antique excellence”. In *Patrimónios Alimentares de Aquém e Além-Mar*, editing by J. Pinheiro and C. Soares, 499-519. Annablume: Imprensa da Universidade de Coimbra, Coimbra University Press.
- Buondolmonti Ch. 2002. *Περιγραφή του Νησιού της Κρήτης. Ένας γύρος της Κρήτης στα 1415*, Μετάφραση από Μ. Αποσκίτου, Ηράκλειο: Μικρός Ναυτίλος.
- Γαβριλάκη Ει. 1996. *Κεραμικά εργαστήρια στην Κρήτη από την αρχαιότητα ως σήμερα. Πρακτικά ημερίδας Μαργαρίτες, 30 Σεπτεμβρίου 1995*. Ρέθυμνο: Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης.

- Γάσπαρης Χ. 2020. «Η ελιά και το λάδι στη μεσαιωνική Κρήτη (13ος – 14ος)». Στο *Ελιά και λάδι στην ανατολική Μεσόγειο από την αρχαιότητα στην προβιομηχανική εποχή*, επιμέλεια από Η. Αναγνωστάκη και Ευ. Μπαλά, 305-18. Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Γερμανίδου Σ. 2016. *Βυζαντινός μελίρρυτος πολιτισμός. Πηγές-Τέχνη-Ευρήματα*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών. Τομέας Βυζαντινών Ερευνών.
- Γιαγκάκη Α. Γ. 2012. «Η Κεραμική στην Κρήτη τη Μεσαιωνική και Νεότερη Εποχή: Σύντομη Επισκόπηση της Έρευνας», *Εκπαιδευτική Συλλογή Μεσαιωνικής και Νεότερης Κεραμικής. Κατάλογος*, επιμέλεια από Α. Γ. Γιαγκάκη και Ο. Γκράτσιου, 13-14. Ρέθυμνο: Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης.
- Γιαγκάκη Α. Γ. 2013. «Έντοιχισμένα αγγεία σε εκκλησίες της Κρήτης: Πρώτες παρατηρήσεις από την καταγραφή του υλικού στην περιοχή του Νομού Ρεθύμνου». *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 34: 375-384.
- Γιαγκάκη Α. Γ. 2017. «Immured Vessels in the Church of Panagia Eleousa, Kitharida, Crete». In *Glazed pottery of the Mediterranean and the Black Sea region, 10th-18th centuries*, επιμέλεια από Sergei Bocharov, Véronique François, Ayrat Sitdikov, 135-64. Καζάν-Κισινάου: Stratum Archeological Records of Eastern Europe.
- Γιαγκάκη Α.Γ. 2019 «The Immured Vessels in Byzantine and Post-Byzantine Churches of Greece Research Programme: objectives and preliminary results from Crete». Στο *Proceedings of the 12th International Congress of Cretan Studies Heraklion, 21-25.9.2016*, επιμέλεια από Κλ. Μιτσοτάκη και Λ. Τζεδάκη-Αποστολάκη, 1-18. 12iccs.proceedings.gr, 20/01/2022.
- Γιαγκάκη Α. Γ. 2020, «Πτυχές της έρευνας γύρω από τους βυζαντινούς αμφορείς (επισκόπηση και προοπτικές): αμφορείς για λάδι ή για κρασί;». Στο

Ελιά και λάδι στην ανατολική Μεσόγειο από την αρχαιότητα στην προβιομηχανική εποχή, επιμέλεια από Η. Αναγνωστάκη και Ευ. Μπαλά, 167-202. Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

- Γιαγκάκη Α.Γ. 2021. «Ιστορίες αγγείων της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας στην Κρήτη με βάση τα εντοιχισμένα κεραμικά: Ενδεικτικές μελέτες-περίπτωσης από το Λασιθί». Στο *Ο Νέος Ελληνισμός: οι κόσμοι του και ο Κόσμος / Αφιέρωμα στην Καθηγήτρια Όλγα Κατσιαρδή-Hering*, επιμέλεια από Α. Παπαδία-Λάλα, Μ. Δ. Ευθυμίου, Π. Κονόρτας, Δ. Μ. Κοντογεώργης, Κ. Κωνσταντινίδου, Γ. Μαντούβαλος, Β. Σειρηνίδου, 73-90. Αθήνα: Ευρασία.
- Γιαννοπούλου Μ. 1999, «Κατασκευή στάδια: και τεχνικές». Στο *Με αφορμή μια στάμνα*, επιμέλεια από Μπ. Ψαροπούλου, 36-61. Αθήνα: Κέντρο Μελέτης Νεώτερης Κεραμεικής.
- Γιαννοπούλου Δ. – Γρατσία Ει. 2000. «Χρονολογικοί και γεωγραφικοί πίνακες των μόνιμων και περιστασιακών κεραμικών εργαστηρίων του Θραψανού Κρήτης από τα τέλη του 19ου αιώνα ως τη δεκαετία του 1970». Στο *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο, 9-14 Σεπτεμβρίου 1996*, επιμέλεια από Θ. Δετοράκης & Αλ. Καλοκαιρινός, τ. Γ1, 76 - 91. Ηράκλειο: Εταιρία κρητικών ιστορικών μελετών.
- Γιαννουσάκης Μ. 2016. *Μαργαρίτες. Ένα «λουλούδι» στην καρδιά της Κρήτης*. Αθήνα: Φιλεκπαιδευτική εταιρεία Καλλιμάχη.
- Γρατσία Ει. 1999. «Ορισμός, χρήση και ονοματολογία της στάμνας στους νεότερους χρόνους.» Στο *Με αφορμή μια στάμνα*, επιμέλεια από Μπ. Ψαροπούλου, 15-21. Αθήνα: Κέντρο Μελέτης Νεώτερης Κεραμεικής.
- Γρατσία Ει. 1999. «Αγγειοπλαστικά κέντρα στον ελλαδικό χώρο». Στο *Με αφορμή μια στάμνα*, επιμέλεια από Μπ. Ψαροπούλου, 29-30. Αθήνα: Κέντρο Μελέτης Νεώτερης Κεραμεικής.

- Christakis K. S. 2005. *Cretan Bronze Age Pithoi: Traditions and Trends in the Production and Consumption of Storage Containers in Bronze Age Crete*. Philadelphia, Pennsylvania: INSTAP Academic Press.
- Crane E. 1983. *The Archeology of Beekeeping*. London: Duckworth.
- Crane E. 1999. *The World History of Beekeeping and Honey Hunting*. London: Duckworth.
- Cullen T. & Keller D. 1990. “The Greek pithos trough time: multiple functions and diverse imagery”. In *The changing roles on ceramics in society: 26,000 B.P. to the present*, edited W. D. Kingery, 183-208. Westerville: American Ceramic Society.
- Day P. 2004. “Marriage and Mobility: Traditions and the Dynamics of the Pottery System in Twentieth Century in East Crete”. In *Pseira VIII The Archeological Survey in Pseira Island*, edited by P. Betancourt, C. Davaras and R. H. Simpson, 105-42. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Δετοράκης Θ. 1990. *Ιστορία της Κρήτης*. Ηράκλειο: Mystis Edition.
- Francis J.E. 2016. “Apiculture in Roman Crete”. In *Roman Crete. New Perspectives* editing by A. Francis and A. Kouremenos, 83–100. Oxford: Oxbow.
- Gerola G. 1932. *Monumenti Veneti nell' isola di Creta / ricerche e descrizione fatte dal dottor Giuseppe Gerola per incarico del R. Istituto*. Istituto veneto di scienze, lettere ed arti. Vol. 2. Venezia: Istituto veneto di scienze, lettere ed arti.
- Gianopoulou M. 2010. *Pithoi Technology and history of storage vessels through the ages*. BAR International Series 56. Oxford : British Archaeological Reports.

- Green M. 2005. *Κρήτη ένας κοινός κόσμος. Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στη Μεσόγειο των πρώιμων νεότερων χρόνων*. Μετάφραση από Ε. Γκανά. Αθήνα: Εικοστός Πρώτος Αιώνας.
- Gouin P. and C. Vogt. 1996. “Origines, apogée et declin des potiers traditionnels de Margarités (Crète)”. Στο *Κεραμικά εργαστήρια στην Κρήτη από την αρχαιότητα ως σήμερα. Πρακτικά ημερίδας Μαργαρίτες, 30 Σεπτεμβρίου 1995*, επιμέλεια από Ει. Γαβριλάκη, 55-68. Ρέθυμνο: Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης.
- Gouin P. and C. Vogt. 2002. « Les pithoi de Margarités (Crète) ». In *Techniques & Culture* 38: 1-21.
- Hammond M. D. 2017. “Appendix I. A New History of Pottery Production in Thrapsano”. Στο *The Galatas Survey Socio-Economic and Political Development of a Contested Territory in Central Crete during the Neolithic to Ottoman Periods*, επιμέλεια από V. Watrous, D. M. Buell, E. Kokinou, P. Soupios, A. Sarris, S. Beckmann, G. Rethemiotakis, L. A. Turner, S. Gallimore, and M. D. Hammond, 259-70. Philadelphia, Pennsylvania: INSTAP Academic Press.
- Hampe R. and A. Winter. 1962. *Bei töpfern und töpferinnen in Kreta Messenien und Zypern*, Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz.
- Harissis H.V. 2018. “Beekeeping in prehistoric Greece”. In *Beekeeping in the Mediterranean from Antiquity to the Present*, editing by F. Hatjina, G. Mavrofridis and R. Jones, 18–39. Nea Moudania: Division of Apiculture, Hellenic Agricultural Organization “DEMETER”-GREECE, Chamber of Cyclades, Eva Crane Trust -UK.
- Καραπιδάκης Ν. 2020. «Η ελιά και το λάδι στην Κρήτη: η διέξοδος προς τη δύση (15ος-17ος)». Στο *Ελιά και λάδι στην ανατολική Μεσόγειο από την αρχαιότητα στην προβιομηχανική εποχή*, επιμέλεια από Η. Αναγνωστάκη και Ευ.

Μπαλτά, 319-328. Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

- Κορνάρος Β. 1968. *Ερωτόκριτος*. Αθήνα: Εκδοτικός οίκος Αστήρ.
- Κορρέ-Ζωγράφου Κ. 1995. *Τα κεραμικά του Ελληνικού Χώρου*, Αθήνα: Εκδοτικός οίκος Μέλισσα.
- Κορρέ-Ζωγράφου Κ. 2003. *Τα κεραμικά του Αιγαίου (1600-1950)*. Αθήνα: Υπουργείο Αιγαίου.
- Λάνδος Α. 1851. *Βιβλίον ωραιότατον Καλούμενον αμαρτωλών σωτηρία / συντεχθέν εις κοινήν των Γραικών διάλεκτον παρά Αγάπιου Μοναχού του Κρητός*. Βενετία: Εκ της Ελληνικής Τυπογραφίας του Φοίνικος.
- Λεοντίδης Α. 1996. «Αγγειοπλαστικά κέντρα και περιοδεύοντες τεχνίτες. Η περίπτωση των Μαργαριτών Μυλοποτάμου Ρεθύμνης». Στο *Κεραμικά εργαστήρια από την αρχαιότητα ως σήμερα πρακτικά ημερίδας Μαργαρίτες, 30 Σεπτεμβρίου 1995*. επιμέλεια από Ει. Γαβριλάκη, 69-78. Ρέθυμνο: Ιστορική λαογραφική εταιρεία Ρεθύμνης.
- Λιάρος Ν. 1999. «Σχηματολόγιο αντιπροσωπευτικών τύπων στάμνας των νεότερων χρόνων». Στο *Με αφορμή μια στάμνα*, επιμέλεια από Μπ. Ψαροπούλου, 131-6. Αθήνα: Κέντρο Μελέτης Νεώτερης Κεραμικής.
- Λιάρος Ν. 2013. «Κεραμικοί κλίβανοι στο κεντρικό Αιγαίο κατά τον 19ο και 20ό αιώνα. Η προοδευτική μητρόπολη και η συντηρητική περιφέρεια: Σίφος και Κυκλάδες» Στο *Η φωτιά πηγή ζωής δύναμης και καθαρισμού Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης Αθήνα 1-3 Απριλίου 2011*. Αθήνα: Υπουργείο πολιτισμού και αθλητισμού. Μουσείο ελληνικής λαϊκής τέχνης.
- Liaros N. 2016. "Post Medieval large jar (pithos) production on the island of chios in the east Aegean Sea". In *Jarres et grands contenants entre Moyen Âge et Époque Moderne (Actes du Ier Congrès International Thématique de*

l'AIECM3-Montpellier-Lattes 19-21 novembre 2014), edited by H. Amouric, V. François and L. Vallauri, 59-70. Aix-en-Provence: AIECM3.

- Liaros N. 2020. “An Archipelagos of pots. New data on pottery production in Aegean during the first half of 19th century”. In *Journal of Greek Archeology* 5: 542-70.
- Λιάρος Ν. 2021. *Κεραμικά της Χίου 17ος-19ος αιώνας. Συλλογή Άγγελου Βλαστάρη*. Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Φαφαλιού. Αθήνα: Εκδόσεις Καπόν.
- Μαλτέζου Χρ. 1988. «Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας (1211-1669)». Στο *Κρήτη: Ίστορία και πολιτισμός*, επιμέλεια Ν. Μ. Παναγιωτάκης, 105-61. Ηράκλειο: Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων & Κοινοτήτων Κρήτης.
- Μανιαδάκης Γ. 2012. *Κεντρί. Το χωριό των Σταμνάδων. Ένας αγγειοπλαστικός πολιτισμός εκατό χρόνων έσβησε*. Ηράκλειο: Έκδοση Μορφωτικού Συλλόγου Κεντριού.
- Marangou – Lerat A. 1995. *Le vin et les amphores de Crète: de l'époque classique à l'époque impériale*. Athènes: Ecole française d'Athènes, Thessalonique: Fondation Fany Boutari, Paris: De Boccard.
- Mavrofridis G. 2019. Traditional beekeeping in Crete (17th - 20th century). Στο *Proceedings of the 12th International Congress of Cretan Studies Heraklion, 21-25.9.2016*, επιμέλεια από Κλ. Μιτσοτάκη και Λ. Τζεδάκη-Αποστολάκη, 1-15. 12iccs.proceedings.gr, 20/01/2022
- Μπακιρτζής Ν. 1989. *Βυζαντινά τσουκαλολάγηννα*. Αθήνα: Έκδοση του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Μπαλτά Ευ. 2020. «Ελιά – λάδι – σαπούνι στην οθωμανική Κρήτη (τέλη 17ου-αρχές 19ου)». Στο *Ελιά και λάδι στην ανατολική Μεσόγειο από την αρχαιότητα*

στην προβιομηχανική εποχή, επιμέλεια από Ηλία Αναγνωστάκη και Ευαγγελία Μπαλτά, 329-40. Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

- Μπίκος Θ. 2000. «Κινητή κηρήθρα». Στο *Η μέλισσα και τα προϊόντα της Στ' τριήμερο εργασίας νικητή, 12-15 Σεπτεμβρίου 1996*, 284-8. Αθήμα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.
- Μπουνιάλης Μ. Τζ. 1908. *Ο Κρητικός Πόλεμος (1645-1669) : Η συλλογή των ελληνικών ποιημάτων Ανθίμου Διακρούση Μαρίνου Ζάνε / συλλεγέντων και εκδιδόμενων υπό του αρχιμανδρίτου Αγαθαγγέλου Ξηρουχάκη*. Τεργέστη.
- Panopoulou A. 2012. “Figulini dal casal Thrapsano. Documenti sulla figulina del periodo veneziano a Creta (secoli XVI-XVII)”. In *Atti del IX Congresso Internazionale sulla Ceramica Medievale nel Mediterraneo dell’AIECM2 (Venice, 23-29 November 2009)*, edited by S. Gelichi, 542-5. Florence: AIECM2.
- Panopoulou A. – Yangaki A. 2021. “The archival evidence as a source on the life-cycles of ceramic objects: snapshots from documents on Venetian Crete”. Poster at *Le XIIIème Congrès International de l’AIECM3 aura lieu à Granada (España)*.
- Παπαδόπουλος Τζ. 2017. *Στον καιρό της σχολής. Αναμνήσεις από την Κρήτη του 17ου αιώνα*. Μετάφραση και επιμέλεια από Ν. Δεληγιαννάκη. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.
- Παπαθωμά Ε. 1999, «Κατάλογος αντικειμένων». Στο *Με αφορμή μια στάμνα*, επιμέλεια από Μπ. Ψαροπούλου, 93-130. Αθήνα: Κέντρο Μελέτης Νεώτερης Κεραμεικής.
- Παπαδία-Λάλα Α. 2004. *Ο Θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος -18ος)*. Μια συνθετική προσέγγιση.

Βενετία: Βιβλιοθήκη του ελληνικού ινστιτούτου βυζαντινών και μεταβυζαντινών σπουδών Βενετίας -Αρ. 24.

- Persano P. 2014-2015. “Vasi “a colletto” come contenitori per miele. Alcune considerazioni”. In *Rivista di Studi Liguri LXXX-LXXXI*: 113-24.
- Πέτρακα Ε. 2008. «Πήλινα αγγεία και καθημερινή ζωή στην Κρήτη: η μαρτυρία των πηγών». Στο *Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης: Η Γη-Μήτρα ζωής και δημιουργίας*, επιμέλεια από Ευγενία Δάφνη, 1 59-63. Αθήνα: Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, Φίλοι Μουσείου Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης.
- Pococke R. 1743. *A description of the East and some other countries*. Vol. 2, pt. 1, London: W. Bowyer, MDCCXLIII.
- Πολύμερου-Καμηλάκη Αικ. 2003. «Μέτρηση ελαίου, ελαίων και ελαιώνων». Στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Η ελιά και το λάδι από την αρχαιότητα έως σήμερα*, επιμέλεια από Π. Καμηλάκης και Λ. Καραπιδάκη, 179-230, Αθήνα: Κέντρο ερεύνες στη ελληνικής λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών.
- Πούλου-Παπαδημητρίου Ν. 2008 «Στιγμές από την ιστορία του Ηρακλείου. Από την Πρωτοβυζαντινή εποχή έως την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας». Στο *Ηράκλειο. Η άγνωστη ιστορία της αρχαίας πόλης*, επιμέλεια από Α. Ιωαννίδου-Καρέτσου, 148–201. Ηράκλειο: Νέα Κρήτη Εκδόσεις.
- Σιδηρόπουλος Κ. και Χριστινίδης Ν. «Ο οικονομικός κύκλος της αμπελοκαλλιέργειας στις Αρχάνες (1880-1940)». Στο *Οίνος παλαιός ηδύποτος: το κρητικό κρασί από τα προϊστορικά χρόνια ως τα νεότερα χρόνια: πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου, Κούναβοι: Δήμος "Ν. Καζαντζάκης", 24-26 Απριλίου 1998*, επιμέλεια από Αι. Μυλοποταμάκη, 263-308. Ηράκλειο: Υπουργείο Πολιτισμού. Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Κρήτης.
- Σκλαβενίτη Χρ. 1996. «Κεραμικά κέντρα και λαϊκοί αγγειοπλαστες της δυτικής Κρήτης». Στο *Κεραμικά εργαστήρια από την αρχαιότητα ως σήμερα πρακτικά*

ημερίδας *Μαργαρίτες*, 30 Σεπτεμβρίου 1995. επιμέλεια από Ει. Γαβριλάκη, 79-100. Ρέθυμνο: Ιστορική λαογραφική εταιρεία Ρεθύμνης.

- Σκλαβενίτης-Χαραλαμπίης Χρ. 2002. *Η λαϊκή αγγειοπλαστική στη δυτική Κρήτη. Οι τελευταίοι αγγειοπλάστες μιλούν για την «παιδεμένη τέχνη του πηλού*. Χανιά: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Χανίων.
- Σκλαβενίτης Χρ. 2006. «Ενσφράγιστη διακόσμηση στην κεραμική των Μαργαριτών». Στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ο Μυλοπόταμος από την αρχαιότητα ως σήμερα Περιβάλλον-Αρχαιολογία-Ιστορία-Λαογραφία-Κοινωνιολογία*, επιμέλεια από Ει. Γαβριλάκη και Γ. Τζιφόπουλος, 101-12, Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου.
- Σταυρινίδης Ν. 1947. «Ανέκδοτα έγγραφα της Τουρκοκρατίας εν Κρήτη. Δύο έγγραφα ρυθμιστικά του μετά την άλωση της Κρήτης φορολογικού συστήματος». Στο *Κρητικά Χρονικά* Α: 84-122.
- Σταυρινίδης Ν. 1986. *Μεταφράσεις τουρκικών εγγράφων αφορώντων στην Ιστορία της Κρήτης*. τ. Β'. Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.
- Στρατιδάκης Χ. 2012. *Η παραδοσιακή αγγειοπλαστική τέχνη στο Ρέθυμνο κατά τον 20ο αιώνα. Ιστορία-Εργαστήρια-Τεχνίτες-Προϊόντα*. Ρέθυμνο: Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Ρεθύμνης.
- Τσελεμπί Ε. 2005. *Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1668-1671). Πελοπόννησος – Νησιά Ιονίου – Κρήτη – Νησιά Αιγαίου*. Αθήνα: Εκάτη.
- Τσιγκνάκης Κ. Γ. 2008. «Όψεις της αμπελοκαλλιέργειας στην Κρήτη στα τέλη του 16ου αιώνα». Στο *Μονεμβάσιος οίνος – Μονεβασ(ι)α – Malvasia*, επιμέλεια από Η. Αναγνωστάκη, 159-76. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών.

- Δ. Τσουγκαράκης 1987. “Η βυζαντινή Κρήτη”. Στο *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, επιμέλεια από Ν. Μ. Παναγιωτάκη, 337-404. Ηράκλειο: Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων & Κοινοτήτων Κρήτης.
- Tournefort J. P. 1717, *Relation d'un Voyage du Levant, fait par ordre du Roy. Contenant l'histoire ancienne & moderne de plusieurs Isles de l'Archipel, de Constantinople, des côtes de la Mer Noire, de l'Armenie, de la Georgie, des frontières de Perse & de l'Asie Mineure. Avec les plans des villes & des lieux considérables*, vol. I, Paris : Imprimerie Royale, M.DCCXVII, [=1717].
- Tyree, L., H. Lee Robinson and P. Stamataki 2012. “Minoan Bee Smokers: An Experimental Approach” In *Philistor. Studies in Honor of Costis Davaras*, editing by E. Mantzourani and P.P. Betancourt, 223-32. Pennsylvania: INSTAP Academic Press.
- Vallianos Ch. 2014. *La vie rurale traditionnelle en Crete jusqu' au milieu du XXe siècle à travers les collections du Musée Ethnologique de Crète (Vori-Messara)*. Vori : Musée Ethnologique du Crète, Entre-deux-Mers Regions d'Europe, Les Editions de l'Entre-deux-Mers.
- Voyatzoglou M. 1984. “Thrapsano, Village of Jars Makers”. In *East Cretan white-on-dark ware. Studies o a handmade pottery of the early to middle Minoan period*, edited by Philip P. Betancourt, 130-42. Philadelphia: University Museum, University of Pennsylvania.
- Xanthoudides St. 1927. “Some minoan potter's-whell disks”. In *Essays in Aegean Archeology*, edited by S. Casson. 111-28, plate XVIII-XXI. Oxford: Clarendon Press.
- Ψαροπούλου Μπ. 1986. *Τελευταίοι τσουκαλάδες του ανατολικού Αιγαίου*. Ναύπλιο: Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα

- Ψαροπούλου Μπ. 1988. «Πιθαράδικα Θραψανού Κρήτης και εργαλειακός εξοπλισμός των», *Μνημοσύνη Γ'*(1985-1987): 177-90
- Ψαροπούλου Μπ. 1996. «Τα κεραμικά εργαστήρια των τελευταίων 100 χρόνων στην Κρήτη». Στο *Κεραμικά εργαστήρια από την αρχαιότητα ως σήμερα πρακτικά ημερίδας Μαργαρίτες, 30 Σεπτεμβρίου 1995*. επιμέλεια από Ει. Γαβριλάκη, 101-38. Ρέθυμνο: Ιστορική λαογραφική εταιρεία Ρεθύμνης.
- Ψαροπούλου Μπ., *Η χρηστική κεραμική του χθες στη Νάξο*. Ρέθυμνο 2005, 60.
- Ψαροπούλου Μπ. και Ν. Σημαντηράκης. 2007. *Θραψανό: χωριό των αγγειοπλαστών*. Ηράκλειο: Δημοτική Επιχείρηση Αναπτυξης Θραψανού.
- Μουσείο κρητικής εθνολογίας
<http://www.cretanethnologymuseum.gr/imke/html/gr/11010.html#photoStrip>
 20/01/2022
<http://www.cretanethnologymuseum.gr/imke/html/gr/1108.html#photoStrip>
 20/01/2022
- Μουσείο Λούλη.
<https://www.loulismuseum.gr/oi-sfragides-artou/sfragida-11>
 20/01/2022
- Φωτογραφικό αρχείο του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης – Ινστιτούτο Κλασικής Αρχαιολογίας.
<https://heidicon.ub.uni-heidelberg.de/detail/664960> 20/01/2022
<https://heidicon.ub.uni-heidelberg.de/detail/664964> 20/01/2022
<https://heidicon.ub.uni-heidelberg.de/detail/664957> 20/01/2022
<https://heidicon.ub.uni-heidelberg.de/detail/664896> 20/01/2022
<https://heidicon.ub.uni-heidelberg.de/detail/664891> 20/01/2022

- Αναδημοσίευση φωτογραφιών του Fred Boissonnas.
<https://www.cretans.gr/2014/11/14/kriti-tou-1911-mesa-apo-tis-aristourgimatikes-fotografies-tou-fred-boissonnas/> 20/01/2022